میرزا شکرالله سنندجی "فخر الکتاب"

هۆز و تیرە و تایفەی کورد لە کوردستانی ئێراندا

وەرگێڕان، ئامادەکردن و

سەرەتاو پەراوێز بۆ نووسینی

ئەنوەری سوڵتانی

هۆز و تیره و تایفەی کورد
لە کوردستانی ئەردەڵان

(وەرگێڕاوی کوردی و دەقی فارسیی
دەستنووسێکی سەدەی نۆزدەهەم)

نووسینی
میرزا شکراللە سنندجی "فخر الکتاب" ؟

ئامادەکردن، وەرگێڕان و
سەرەتاو پەراوێز بۆ نووسینی
ئەنوەری سوڵتانی

بنکەی ژین
سلێمانی ٢٠٠٦

٩٢٩,١٠٥٥٥٤
ف ٧٢٢ فخرالكتاب سنندجي، ميرزا شكرالله؟
هۆز و تیره و تایفەی کورد لە کوردستانی ئەردەڵان/ لە فارسییەوە وەرگێڕانی ئەنوەری سوڵتانی.-سلێمانی: بنکەی ژین.
٢٠٤ل، (١٤,٨٥ × ٢١ سم).
١-ئەردەڵان-هۆز ٢-هۆزو تیرەو تایفە کوردیەکان ٣-کوردستانی ئێران-مێژوو
ئ-سوڵتانی، ئەنوەر (وەرگێڕ) ب- ناونیشان
کتێبخانەی گشتیی سلێمانی زانیاریی سەرەتایی پێڕست و پۆلێنی ئامادە کردووە

سەرپەرشتی لەچاپدراوەکانی بنکە: سدیق ساڵح

زنجیرە: ٣٩
کتێب: هۆز و تیره و تایفەی کورد لە کوردستانی ئەردەڵان (وەرگێڕاوی کوردیو دەقی فارسیی دەستنووسێکی سەدەی نۆزدەهەم)
نووسەر: میرزا شکرالله سنندجي "فخرالكتاب"؟
وەرگێڕو ئامادەکەر: ئەنوەری سوڵتانی
تایپ: سوبحییە نادر، خانی هەژار
مۆنتاج: سەرکەوت مەحموود
بەرگسازی: قادر میرخان
خەتی بەرگ: ئەحمەد سەعید
تیراژ: ٧٥٠
شوێنی چاپ: سلێمانی، چاپخانەی شڤان
ژمارەی سپاردن: ٤٧١ی ساڵی ٢٠٠٦

لە بڵاوکراوەکانی
بنکەی ژین
بۆ بووژاندنەوەی کەلەپووری بەڵگەنامەیی و ڕۆژنامەوانیی کوردی
هەرێمی کوردستانی عیراق- سلێمانی. گەڕەکی ١٠٤ ئاشتی ، کۆڵانی٣٩، خانووی ژمارە ١٠،
(بەرامبەر بە قوتابخانەی سەرەتایی ئەردەڵان)
تەلەفۆن: ٣١٢٣١٠٥ مۆبایل: ٠٧٧٠١٤٨٤٦٣٣ یان ٠٧٧٠١٥٦٥٨٦٤ ژمارەی سنووقی پۆست: ١٤
E.mail: bnkaizhin@yahoo.com

بۆ یادی:

میرزا شکرالله سنندجی - فخر الکتاب،

میرزا عەلی ئەکبەری وەقایع نیگار، و

جەلادەت عالی و رەوشەن بەدرخان

پێشکەش بە:

کاک محمد رەئووف تەوەککولی بانەیی و کاک سید محمد سەمەدی کە پێش من ئەرکی نووسین، ناساندن و بڵاوکردنەوەی ئەم دەستووسەیان ڕاپەراندوە،

هەروەها کاک فەرهاد شاکەلی خاوەنی ئێستای دەستنووسەکە، کە بێدرێخ یارمەتی ئامادەکردن و چاپی کتێبەکەی داوە.

ئەنوەر

پێڕست

(٦) ئیناقی [ئیناخی]
(٧) ئێله رووته
(٨) ئەورەحمان بەگی:
مستەفایی، دوورودیی،بەیانی و بێ سەری
(٩) نیمامی

مەتڵەبی دووهەم - پیتی ب:
(١) باوەجانی
(٢) بەراز
(٣) بەلیلوەند [بەلیلەوەند]
(٤) بۆرەکەیی

مەتڵەبی سێهەم - پیتی ت:
(١) تایجۆزی [تاوگوێزی]
(٢) تاری مرادی
(٣) تیکلو [تیلەکۆ]

مەتڵەبی چوارەم - پیتی د:
(١) دوڕاجی
(٢) دۆم

مەتڵەبی پێنجەم - پیتی ز:
(١) زەردوویی
(٢) زەندییە

مەتڵەبی شەشەم - پیتی س:
(١) سونقوڕ

(٢) سوور سوور

مەتەڵی حەوتەم - پیتی ش:

(١) شاه قوبادی

(٢) شاه مەنسووری

(٣) شێخ ئیسماعیلی

مەتەڵی هەشتەم - پیتی ق:

(١) قالقالی

(٢) قوبادی

(٣) قەشە

مەتەڵی نۆهەم - پیتی ک (و گ):

(١) کورکەیی

(٢) گەشکی

(٣) کەلاش

(٤) گەڵباخی

(٥) کەلهور

(٦) گۆران

(٧) کویک [کویک؟]

(٨)کۆماسی

(٩) کوکویی

(١٠) کۆسە

مەتەڵی یازدەهەم - پیتی ل:

(١١) لاله

(١٢) لەک

مەتڵەبی دوازدەهەم - پیتی م:

(١) مصطفی بەگی

(٢) مەنووچیهری

(٣)مەندەمی:

محمد مرادی

تاری مرادی

مەتڵەبی سیزدەهەم - پیتی ن:

(١) نەدری

مەتڵەبی چواردەهەم - پیتی و:

(١) وەڵەدبەگی

تێبینی:

ئەم پێرستە لەدەقی دەستنوسەکەدا نییە و من بۆم ئامادەکردوە.

ئەنوەر

بەشی کوردی

١- سەرەتای وەر گێڕ
٢-وەرگێڕاوی دەقەکە

سەرەتای وەرگێڕ

زۆربەی ئەو بابەتانەی لەسەر مێژووی ناوچەی سنە نووسراون، تایبەت بە باسی بنەماڵەی ئەردەڵانییەکانن (مێژووی مەستوورە، مێژووی خوسرەوکوڕی محمد کوڕی مەنوچیهر). تاك و تەراش ئەگەر توانیبێتیان لەو جوغزە بێنە دەرێ، گرنگی سەرەکییان هەر بەمەسەلەی ئەردەڵانییەکان داوە و هەموو باسێکی تریان لەمەڕ هۆز و بنەماڵە و شار و مەڵبەندی دیکەی ناوچە و باری کۆمەڵایەتی و ئابووری و کولتووریی ژیانی خەڵك، بە کورتی بڕیوەتەوە (زبدە التواریخ، تحفە ناصری، حدیقە ناصری).

لە ئاکامدا، ئێمە ئەمڕۆ ژمارەیەکی بەرچاوی مێژووی هەمەچەشنەی ئەردەڵانمان لەبەر دەستدایە کە زۆربەیان دووپات کراوی بەسەرهاتی خانانی ئەردەڵان و شەڕ و گەڕیانە لەگەڵ زەند و زەنگەنە و بڵباس و بابان،

لەکاتێکدا ژیانی کۆمەڵایەتی ناوچەکە و تەنانەت دانیشتوانی شاری سنەش شاراوە ماوەتەوە و جیا لە چەند ئیشارەی کورت، باسی ئەو تۆیان لێوە نەکراوە.

لەو ڕوانگەیەوە، نامیلەکەیەك کە ئێستا دەکەوێتە بەر دەستی خوێنەر، خاوەنی گرنگایەتی تایبەتە. نووسەر، هەموو لاپەڕەکانی تەرخانی هۆزە کوردەکانی کوردستانی ئەردەڵان کردوە و باری ژیان و هەڵس و کەوت و پێوەندییەکانی عێل و عەشیرەتی کورد، هاوپشتی و خزمایەتی، دووبەرەکی و دوژمنایەتی، شەڕ و نێوان ناخۆشی، ئازایەتی و بەجەرگی، گوێ لەمستی و دارەدەستی بێگانە و هەروەها پیلانی کوردکوژانی ئێرانی لە پێناو بە ئێران کردنی سیستەمی کۆمەڵایەتی هۆزە کوردەکان و هەوڵی دەوڵەتی تورك بۆ بەگژیەکداکردنیانی خستۆتە ڕوو.

نووسەر، بێ ئەوەی وەك مێژوونووسانی کلاسیکی ڕۆژهەڵات، تووشی درێژدادڕی بێت و وشەی رەقی عەرەبی و فارسی بکاتە ناوئاخنی نوسراوەکەی، راستەوخۆ چۆتە سەر ناوەڕۆکی باسەکە و زانیارییەکانی خۆی لەسەر ٥٤ هۆز و تیرە و تایفەی کوردستانی ئەردەڵان (سنە، سەقز، هەوشار، گەڕۆس، جوانڕۆ، هۆبەتوو، مەریوان و هەورامان تا سنووری کرماشان و هەمەدان) ی خستۆتە توێی ٤٩

لاپەڕەوە کە سەرجەم لە ٩٧٠ دێڕ و دەهەزار وشە تێپەڕ ناکات.

بەداخەوە، نوسراوەکە لەمەڕ ناوی نووسەر و نوسخە هەڵگر و تاریخی نوسران و تەنانەت عینوانەکەی خۆی بێ دەنگە و هیچکام لەو زانیارییە گرنگانەمان بەدەستەوە نادات. لە نەبوونی ئەو مەعلوماتەشدا، تاقە شتێك ڕووناکی بخاتە سەر پرسیارەکانی ئێمە، ناوەڕۆکی نوسراوەکە خۆی و شی کردنەوەی هەواڵەکان و هەڵسەنگاندنی هەڵوێستەکانی نووسەرە. من لێرەدا هەوڵ دەدەم بەرەو ئەو راستییە شاراوەیە بئاژوێم و بە گوێرەی توانا، وەڵامی ئەم سێ دیاردە نادیارە بدۆزمەوە:

١- تاریخی نوسرانی دەستنووسەکە،

٢- ناوی نووسەر،

٣- ناوی نامیلەکەکە خۆی.

با هەر لێرەدا بڵێم هیچ کام لە بۆچوونەکانی من، تەنانەت بۆ خۆشم، دوایین وەڵام نین و دوا بڕیار لەمەڕ هەرکام لەو پرسیارانە، وا هەیە جیاواز بێت لە دەسکەوتەکانی من.

١- تەئریخی نووسرانی نامیلکەکە:

ئـ - نووسـەر دەڵێ نوسـراوەکـەی خـۆی بەگـوێرەی فـەرمـانـی «ناصـر الدین شـاه قـاجار» و «ظل السلطان» ی کـوڕی نووسـیـوە، کـە داوایان لێ کـردبوو «ناوی عـێل و عەشـیـرە و تایفـەی ژێر حـوکمـاتی حـاکـمی کـوردسـتـانی ئێران» بنووسێ و بینـێریێتـە خـزمـەت «صـنیع الدوله» ی وەزیری «انطباعات»(ل ١و٢).

دەزانـین ناصـرالدین شـاه ، کـوڕی مـحـمـد شـاه، چوارەمین شـاهی زنجـیـرەی قـاجـارە (١٢٤٧ تا ١٣١٣ی کـۆچی /١٨٣١ تا ١٨٩٦ی زایێنی)کـە نزیکـەی پەنجـا سـاڵ (١٨٤٨-٩٦)،حوکمی ئێرانی کرد و لە ئەنجامدا، بە دەسـتی «مـیرزا رەزای کرمـانی» موریدی «سـید جمـال الدین اسد ئابادی» کوژرا (١٨٩٦).

مـاوەی دوور و درێژی حکوومـەتی ناصـر الدین شـاهی «صـاحـبـقـران»، کـەڵکی ئەوتۆی بۆ دۆزینەوەی وەڵامی پرسـیـارەکـەی ئێـمـە نابێ، جگە لـەوەی بـیـخـاتـە چوارچێـوەیەکی ٥٠ سـاڵەی نێـوان ١٨٤٨ و ١٨٩٦ەوە، کـە دەشـیخات.

بەڵام بەپێـچـەوانە، ژیان و بەسـەرهاتی کـوڕە ملهوڕەکەی دەتوانێ لەم بوارەدا یارمەتییەکی باشمان بدات و ئاڵقـەی سـەردەممان بۆ بەرتەنگتر بکاتەوە: «مـەسعـوود

میرزای ظل السلطان» له ئازەربایجان دەژیا و له نێوان ساڵانی ١٨٨٢ و ١٨٨٨ دا، کرابوه حاکمی هەمو ناوچه ڕۆژئاواییەکای ئێران بەکوردستان و کرماشان و لۆڕستانەوه. دەرکردنی فەرمان بۆ نوسینی ئەم نامیلکەیەش دەبێ له هەمان ماوەی ساڵانی ١٣٠٠ و ١٣٠٦ك/ ١٨٨٢ و ١٨٨٨ز. دا بووبێت که ناوبراو حکوومەتی کوردستانی به دەست بوه و هەستی به پێداویستی ئەم چەشنه زانیارییانه لەسەر کوردستان و خەڵکەکەی کردوه، زۆریش دوور له ئیحتیات نابێ ئەگەر بڵێین ظل السلطان، فەرمانەکەی له ساڵانی سەرەتای حکوومەتی خۆیدا دەرکردوه. کاتێ که «شاه بابا» تازه کردبوویه حاکمی کوردستان و ئەمیش هیچی لەمەڕ کوردستان نەدەزانی.

ب ـ نووسەر، له باسی هۆزی «تاوگوێزی» دا، کاتێ باسی شاعیری مەزن ـ «مەولەوی تاوەگوێزی» دەکات، دەڵێ: «خوالێخۆش بوو مەلا عەبدالرحیم، ناسراو به مەولەوی، پێش دوو سێ ساڵ کۆچی دوایی کرد.»(لاپەڕه ٢٣).

ئەگەر ساڵی مردنی مەولەوی به ١٣٠٠ ی کۆچی بزانین (دیوانی مەولەوی، چاپی مەلا عبدالکریم مودەڕڕیس؛

تاریخ مشاهیر کرد، نووسینی بابا مردوخ ڕوحانی، ب ۱، ل ٤٦٧)، دووسی ساڵ دواترەکەی، دەکاتە ساڵانی ۱۳۰۲ و ۱۳۰۳.

دەزانین ساڵی ۱۳۰۲ی کۆچی، بەرانبەرە لەگەڵ سێ مانگێ لە ساڵی ۱۸۸۳ و نۆ مانگێ لە ساڵی ۱۸۸٥ی زایینی. ساڵی ۱۳۰۳ش، سێ مانگی ئاخیری ساڵی ۱۸۸٥ و نۆ مانگی ساڵ ۱۸۸٦ دەگرێتەوە. بەم پێیە، نامێلکەکە هەمووی یا بەلای کەمەوە بابەتی پەیوەندیدار بەخێڵی تاوگوێزی، لە نێوان ساڵانی ۱۸۸٤ و ۱۸۸٥ دا نوسراوە. ئەم ساڵانەش، لەگەڵ ساڵانی سەرەتای حکوومەتی «ظل السلطان» لە کوردستاندا یەك دەگرنەوە و بۆ چوونەکەی پێشوومان تەئیید دەکەن.

پ ـ دەمێنێتەوە دیاری کردنی تاریخی وردی نووسینی نامیلکەکە لە نێوان ساڵانی ۱۳۰۲ و ۱۳۰۳کۆچی و ۱۸۸٤ تا ۱۸۸۸ی زایینیدا. لەم قۆناغەی کارەکەدا، بە داخەوە هیچ سەرچاوەیەك ناتوانێ یارمەتیمان بدات و ئەوی بۆمان دەمێنێتەوە، هەندێ ڕووداوی سیاسی ناوچەکەن کە دەبێ بتوانین لەبەر ڕووناکایی ئەواندا مەسەلەکە چارەسەر بکەین:

ئەمان الله خانی دووەم ـ ناسراو بە «غولامشاخان»، دوا خانی بنەماڵەی ئەردەڵانە. ناصر الدینشاه لەپاش

مردنی ئەو (نۆهەمی جمادی الثانی ١٢٨٤ك / هەشتەمی ئۆکتۆبەری ١٨٦٧ز) کۆتایی بە حوکمی ئەردەڵانەکان هێنا (ئەو کارەی وا سوڵتانەکانی عوسمانی پێش بیست ساڵ بەسەر بابانەکانیان هێنابوو) و حکوومەتی کوردستانی دا بە «فەرهاد میرزای معتمد الدوله» ی مامی خۆی.

معتمد الدوله، رۆژی چوارەم یا چواردەهەمی مانگی ذیلقعدەی ١٢٨٤(تحفە ناصری، ل ٢٧٦، تاریخ مردوخ، ل ٤١٥)، بەرانبەر لەگەڵ ٢٨ فیبرەوەری یا هەشتەمی مارچی ١٨٦٨ی زایینی، گەیشتە شاری سنە و لەو کاتەوە، شەوی کورد و رۆژی عەجەم باڵی بەسەر ناوچەکەدا کێشاوە.

ئێرانییەکان، شارەزای کوردستان و شێوەی ژیانی کورد نەبوون و چاویان لە حوکمی نیمچە سەربەخۆی خان و بەگ و سوڵتانە کوردەکان ترسابوو. هەر ئەو ترسەش بوو کە نەیدەهێشت فەرهاد میرزا بێتە کوردستان. ناوبراو، پاش ئەوەی چەند جار لەبەر حوکمی ئەمارەتی کوردستان دەرچوو، تەنیا بە زۆری ناصرالدین شاه رووی کردە ناوچەکە.

درەنگتر، حکوومەتی کوردستان لە ساڵی ١٢٩٨دا، درا بە «ظل السلطان» و ئەویش «مەحمود خانی ناصر الملك قەرە گوێزلوو» ی بە نوێنەرایەتی خۆی ناردە کوردستان. محموود خان لە مانگی ذیلقعدەی ساڵی ١٢٩٨ (سپتەمبر و

ئۆکتۆبری ١٨٨١ی زایینی) دا، گەیشتە سنە و تا مانگی ڕەجەبی ساڵی ١٣٠٠ (مایسی ١٨٨٣ز) لەسەر حوکم مایەوە. (تحفه ناصری، ل ٢-٣٧١) بەڵام حوکمی «ظل السلطان» خۆی تا ساڵی ١٨٨٨ درێژەی کێشا (فرهنگ معین ، ٥).

کاتێ مەسەلەی «دو سێ ساڵ دوای کۆچی دوایی مەولەوی» کە پێشتر باسمان لێوە کرد، دەخەینە پاڵ بۆچوونمان لەمەڕ ساڵانی سەرەتای حکوومەتی ظل السلطان، لە ئەنجامدا وێچووترین تاریخ بۆ نووسرانی نامیلکەکە تا ئێرە، دەبێتە ساڵی ١٨٨٤ بەڵام دوا بڕیار لەسەر ئەم باسە بۆ چەند دێڕ دواتر دەهێڵینەوە.

شایانی باسە کە نامیلکەکە، هەندێ ئیشارەی بۆ چەند کەسایەتیی ناوچە، وەك سەرەك خێڵ و کوێخای سەردەمی نووسرانی یادداشتەکان تێدایە، کەنەبوونی زانیاری لەسەر ژیان و بەسەرهاتیان، ئیجازە نادات کەڵکی پێویستیان بۆ ئەم مەسەلەیە لێ وەربگیرێت. بۆ نموونە، لە باسی هۆزی ئیسماعیل غەدیری دا دەڵێ « هەشتا ساڵ پێش ئێشتا هاتوونە تە خاکی کوردستانی ئێران» یا لە باسی هۆزی باوەجانیدا دەڵێ دەدوازدە ساڵ پێش ئێستا هاتنی ئێرانیان لێ یاساخ کراوە. شوێن هەڵگرتنی ئەم تەئریخانە لەمەڕ ساڵی نووسرانی دەستووسەکە گەلێك متمانەی زیاترمان دەداتێ.

١- ناوی نووسەر

ئەگەر دۆزینەوەی مێژووی نووسرانی نامیلکەکە، بە یارمەتی یادداشتەکانی نووسەر و هەندێ بەڵگەنامەی مێژوویی هاتە ئەنجام، ڕوونکردنەوە و دەرخستنی ناوی نووسەر بە پێچەوانەوە، کارێکی نەگونجاو و نامەیسەرە.

نە دەسپێك و نە کۆتایی و نە هیچ شوێنێکی دیکەی نامیلکەکە، دیاردە بەناوی نووسەر ناکەن و لەهەل و مەرجێکی وادا، تەنیا هیوایەك کە بمێنێ سەرهەڵدانی درەنگێ یا زووی نوسخەیەکی دیکەی نامیلکەکە لە قوژبنێکی وڵات یاخود را و بۆچوونی شارەزایەکە، کە بەپێی بەڵگە و سەنەد، پەردە لەسەر ئەو ڕاستییە شاراوەیە هەڵبگرێ.

لە مەڕ ئیمکانی یەکەم، پێویستە بڵێم هەندێ نیشانەی وەك هەڵەی زمان و ڕێنووس بە نوسخەکەوە دیارن کە نیشان دەدەن دەستنووسەکە لەبەر نوسخەیەکی دیکە هەڵگیراوە و نوسخە هەڵگر - کە بەداخەوە ناوی ئەویش هەر ڕوون نییە، هەندێ وشەی بەهەڵە بەرگوێ کەوتوە و هەروا بە هەڵەش نووسیویەتەوە. من لەسەر ئەو باوەڕەم کە بەلای کەمەوە نوسخەیەکی دیکەی نامێلکەکە لە شوێنێکی ئێران هەبوە و دوور نییە تائێستایش هەر لە

جێیەکی وەك سنە یا تاران پارێزرابێت.
سەبارەت بە ئیمکانی دوەمیش پێویستە بڵێم هەوڵێکی زۆرم لەدووی داوە و سەرچاوەیەکی زۆری بە شوێندا گەڕاوم بەڵام شوێنی نووسەرم بۆ هەڵنەگیراوە. لەگەڵ ئەوەشدا، لەکارەکەی خۆم دڵنیا نیم و دووری نازانم لەسەر چاوەیەك دا ناوی پەرتووك و نووسەرەکەی هاتبێ.
لەم بوارەدا، بەڕێز د. ئەمیری حەسنپوور، لیستەی ناوی چەند دەستنووسی وەزارتی دارایی ئێرانی بۆ ناردم کە لێرەدا سپاسی دەکەم. یەك لەو دەستنووسانەی وەزارەتی دارایی واتە ١٤م ب ـ ٢٥٠الف لە «جلد پنجم»، زۆر وا هەیە نوسخەیەکی دیکەی هەر ئەم دەستنوسە بێت، بەڵام بەداخەوە، نێوی نووسەری ئەویش دیاری نەکراوە و تەنیا گوتراوە «نووسەرەکەی پیاوێکی زانا بوە».
هەرچۆنێك بێت، بە دەستەوە نەبوونی سەرچاوە، دەرەتانی دۆزینەوەی راستەقینەی ئەم راستییەی لێ سەندووین و ئەوەی بۆمان مابێتەوە بەراوردکارییەك دەبێ لە نێوان نووسەر و هەندێ دیرۆك نووس و میرزای دیوەخانی ئەردەڵانەکان بەنیازی هەڵسەنگاندنی بارستایی ئینشا و شێوەنووسینی نووسەر و هەروەها شی

کـــردنەوەی هەڵوێست و بۆچوونەکـــانی ئەو بەنـیـــازی بەرانبـــەر دانان لەگـــەڵ نووسین و بۆچوونی ئەدیب و مێژوونووسی دیکەی سەردەمی خۆی.

لەو پەیوەندییـــە و لەرێگەی وردبوونەوە لەناوەڕۆکی دەست نووسـەکـەوە، من گـەیشـتـوومـەتە هەندێ ئاکام، کـە لێرەدا، دەیانخەمە روو:

١- دەرچوونی فـەرمـان لەلایەن ناصـرالدین شـاە و«ظل السلطان»ەوە بۆ نووســەر، نیـشـان دەدەن کـە نووســەر، کەسایەتییەکی ناسراو بوە و کاربەدەستانی حکوومەتی تاران و یەك لەوان «صنیع الدولە»ی وەزیری «انطباعات»، ناسیویانە(یاخود ئەو ناسیونی).

٢- من لە نێو دام ودەزگای حکوومەتی ناصرالدین شا لەتاران، سـۆراغی کـوردێکی نووســەر ناکـەم کـە مـتـمـانە پێکراوی شـاو شـازادە و نـاسـیـاوی صـنیع الدولـە بووبێت. عـزیزخـانی «سرداركل»، ئەهلی قـەڵەم نەبوە، پلـەشی لەوە بەرزتر بوە ئەرکی وای پێ بسپێررێ و نێوانـێکی خۆشی لەگـــەڵ ئەردەلانەکـــانیش نەبوە. ئەوەش هیـچ، دەرباری ناصـری تاوانی لایەنگری لە کـورد و هاندانی بزووتنەوەی کـوردایەتی داوەتە پاڵی و درەنگـتـر لەپـێـتـەخت دووریان خسـتـۆتەوە و ناردوویانەتەوە سـەردەشت و«سـیـسـێـر» و «نستان» ی مسقط الراس.

«عباس میرزای مولك ئارا»- برای ناصرالدین شا، له دایکەوە کورد بوە، بەلاّم ئەویش ناتوانێ ئیحتیمالێکی بەهێز بۆ نووسینی نامیلکەکە بێت. ناوبراو، بۆماوەیەکی دوور و درێژ لەلایەن باوکیەوە کەوتبوە زیندان و مەنفا و هیچ بەڵگەیەك بەدەستەوە نیە پەیوەندێکی لەگەڵ ناوچەی ئەردەلاّندا بوو بێت. پێشتریش لەساڵی ۱۸۸۰دا دیتمان کە کاتێ «شێخ عوبەیدیللای شەمزینی» نامەی پشتگیری بۆ نارد نامەکەی بردە خزمەت «شاه بابا» و بوە هۆی گیران وئیعدام کرانی دوو تەتەرەکەی خەڵکی هەکاری.

بەکورتی، دوور نیە نووسەر تەنانەت کورد نەبووبێت و «مستوفی» یا «محاسب»ێکی عەجەم لەدیوەخانی ئەردەلاّنەکان بووبێت.

۳- ئینشاء و رەبطی نووسەر نیشان دەدەن کە «رووداونوس» یا «کاتب »ێکی خاوەن ئەزموون نەبوە و زیاتر کاربەدەستێکی میری بوە کە ئەرکێکی وەك کۆکردنەوەی باجی کوردستانی پێ ئەسپێررابێت.

٤- لەلایەکی دیکەوە، روانینی ئیجابی بەسەر هۆزە کوردەکاندا، رێزگرتن لە شێخ و مەلا و پیر و پیاوچاکانی سوننی کوردستان و هەروەها لایەنگرتنی «ئەردەلاّنیەکان» و دژایەتی هۆزی رەقیبی ئەردەلاّن - واتە جاف و بابان، وا هەیە بمانگەیێنێتە ئەو باوەڕەی کە نووسەر لە

ئەردەڵانەکان یا سەر بەوان بوە. دوور نییە لە کاتی هەڵوەشانەوەی حوکمی بنەماڵەی ئەردەڵانەوە و تا سەردەمی نووسرانی نامیلکەکە و ماوەیەکیش دوای ئەو، ڕۆحی ئەردەڵانییەکان بەسەر دیوەخانی حاکمانی عەجەمی ناوچەکەدا زاڵ بوو بێت و ئەندامانی بنەماڵەکەش، بەکردەوە لە ئیش و کاری میریدا هەر مابن واتە نووسەر ئەگەر ئەردەڵانیش نەبوو بێت، نەیتوانیوە دژ بەوان بوەستێت.

با لەپێشدا، ئەو ئیمکانە بگرینە بەرچاو کە نووسەر خۆی کورد و خەڵکی ناوچەکەبوە. لە مێژوونووس و میرزا و کاتب و ڕووداونووسی سەردەمی ئەردەڵانەکان، ئێمە ئەم زاتانە دەناسین:

١- مەلا محمد شەریفی قازی ئەردەڵانی، کە «زبدە التواریخ سنندجی» لە ساڵی ١٢١٤ی کۆچی (١٧٩٩-٨٠ز)دا، نووسیوە.

٢- مەلا ابراهیم کوڕی مەلا حوسەینی ئەردەڵانی، کە کورتەمێژوویەکی بنەماڵەی ئەردەڵانی لە ساڵی ١٢٢٥ك/١٨٨٠ز دا، نووسیوە.

٣- خوسرەو کوڕی محمد کوڕی مەنووچیهر، کە مێژووی ئەردەڵان (لب التواریخ)ی لە ساڵی ١٢٤٩ك/٤-١٨٣٣ز دا، نووسیوە.

٤- مەستووورە خانم کچی ئەبولحەسەن بەگ، کە «مێژووی ئەردەڵان» ی لە ساڵ ١٢٦٤ك/ ٨-١٨٤٧ز دا، نووسیوە.

٥- میرزا عبدالله مونشی (ڕەونەق)، کە درێژەی مێژوەکەی مەستووورە خانمی برازای تا مانگی جمادی الاولی ساڵی ١٢٦٧ك/ ٥١-١٨٥٠ز، نووسیوە.

٦- عبدالقادر کوڕی ڕۆستەمی بابانی کە «سیر الاکراد» ی لەمانگی شەشەکانی ساڵی ١٢٨٨ك/٧٢-١٨٧١ز دا، نووسیوە.

٧ و٨- میرزا عەلی ئەکبەری وەقایع نیگار، کە «تاریخ الاکراد» ی لە مانگی ربیع الاولی ساڵی ١٣٠٦ك/ ٩٠-١٨٨٨ز، و «حدیقە ناصری» لە ساڵی ١٣١٩ك/ ٢-١٩٠١ز دا، نووسیوە.

٩- میرزا شکر الله سنندجی (فخرالکتاب)، کە «تحفە ناصری «لە ساڵی ١٣١٩ك/٢-١٩٠١ز دا، نووسیوە و(واهەیە بەهۆی مردنیەوە) بۆی نەهاتۆتە کۆتایی.

لەو نووسەرانە، مەلا محمد شەریفی قازی ومەلا ابراهیم و خوسرەو و مەستووورە، بە حیسابی مانگ و ساڵ نابێ نووسەری نامیلکەکە بن.

دەمێنێتەوە میرزا عبداللەی مونشی (ڕەونەق) و میرزا عەلی ئەکبەر و فخرالکتاب.

میرزا عەبدوڵڵای مونشی (ڕەونەق) نووسەری ئەمان الله خانی دووهەم (١٢٦١ تا ١٢٨٤ك/ ١٨٤٥ تا ١٨٦٧ز)، لە ساڵی ١٢١٨/ ١٨٠٣ دا لە دایك بوە و لە ساڵی ١٢٨١ / ١٨٦٤دا کۆچی دوایی کردوە. نازناوی شاعیریی میرزا عەبدوڵڵا، «ڕەونەق» بووە و کەشکۆڵێکی لە شیعری هۆنەرانی فارسی ویژی ئەردەڵان پێك هێناوە کە بەناوی «ئەمان الله خان»ەوە ناوی «حدیقەی امان اللهی» لەسەر ناوە و لە ئێران چاپ و بڵاو بۆتەوە (تصحیح و تحشیه دکتر ع. خیامپور، موسسه تاریخ و فرهنگ ایران، تبریز، ١٣٤٤ [١٩٦٥]).

میرزا عەبدوڵڵا، باوکی میرزا شکرالله فخرالکتاب (١٢٧٥-١٣٤٠ / ١٨٥٨-٦ تا ٢-١٩٢١) و میرزا عەلی ئەکبەری وەقایع نیگار (لە ساڵی ١٣١٧ / سەرەتای ١٩٠٠ دا کۆچی دوایی کردوە) و مامی مەستوورە خانمی شاعیر (١٢٢٠ تا ١٨٠٥/١٢٦٤)ە. میرزا عبدالباقی «شەیدا» ش، پوورزا و میرزا حسینقلی «حاوی» خوشکەزای «ڕەونەق» بوون (شەیدا لە ساڵی ١٨٢٨/١٢٤٤ز و حاوی لە ساڵ ١٢٦٣ /٨-١٨٤٧ز دا، مردوون). وەك دەبینین، «ڕەونەق» پێش ئەوساڵانە مردوە و ناتوانین گومانی نووسینی نامیلکەکەی لێ بکەین. «شەیدا» و «حاوی» ش، بەهەمان شێوە.

ئەوی بمێنێتەوە، میرزا عەلی ئەکبەر و «فخرالکتاب»
ن. میرزا عەلی ئەکبەری صادق الملك (ئەفسەر)، لەهەندێ شوێنی وەك «حدیقە ناصریە» دا، باسی ژیان و سەربهوردەی خۆی کردوە و هەرگیز ناوێکی لەم نامیلکەیە نەهێناوە، هیچکەسی دیکەش لەباسی ژیانی ئەفسەردا، ئاماژەی بە مەسەلەکە نەکردوە. بەم پێیە، ئیحتیمالی میرزا عەلی ئەکبەر کەمترە، بەتایبەت کە قەڵەمی بەهێزی، سەر و گەردنێك لەپێش قەڵەمی نووسەری نامیلکەکەوەیە.

«میرزاشکرالله سنندجی ـ فخرالکتاب» ـ رووداونووس و کاتبی دەزگای حکوومەتی کوردستان بوە. ناوبراو، بەگوێرەی نووسینی خۆی لە «تحفەناصری» دا، لە ساڵی ١٢٧٤لەدایك بوە و تەمەنی گەیشتۆتە دە ساڵان کە کۆتایی بە ئەمارەتی خانانی ئەردەڵان هاتوە و هەژدەساڵانیش بوە، بۆتە «مونشی» حاکمانی عەجەمی کوردستانی ئەردەڵان. فخرالکتاب:

١) بەشێك لە مێژوە ناسراوەکەی خۆی واتە «تحفە ناصری» تەرخانی هۆز و تایفە کوردەکانی ناوچەی ئەردەڵان کردوە و وا دەردەکەوێ پەیوەندێك لەنێوان ناوەرۆکی هەر دوو نووسراوەکەدا هەبێت؛

٢) شارەزای بارودۆخی عەشیرەتە کوردەکان بوە؛

٣) بۆماوەیەك، «نایب الحکومە» ی ناوچەی «اسفند اباد» و «ئێلاخ» ی سنە بوە؛

٤) لە ساڵی ١٣١٢ی کۆچیدا لەلایەن حاکمی ئەردەڵانەوە بۆتە مەئمووری لێکۆڵینەوە لە رووداوێکی عەشیرەیی لە ناوچەی زەهاو.

٦) لەساڵی ١٣٠٢ك/٦-١٨٨٥ز دا، لە لایەن حاکمی کوردستانەوە، کاری راگەیشتن بە ئەملاکی دیوانی و باجی کاسب ودووکاندارانی شاری سنەی پێ ئەسپێراوە.

تا ئێرە، «فخرالکتاب»، بە حیسابی پەیوەندییەکانی لەگەڵ مەسەلەی عەشایر و هەروەها باج وخەراجی دیوانی، وێچووترین کەسێکە دەتوانین بە نووسەری نامیلکەکەی بزانین. دەمێنێتەوە مەسەلەی پەیوەند لەگەڵ دەرباری ناصرالدین شاه وکورەکەی.

لێرەشدا، فخرالکتاب خاڵێکی بەهێزی هەیە: بەگوێرەی نووسینی خۆی لە «تحفە ناصری» دا، لای کەم جارێك چۆتە تاران و ویستوویەتی کتێبێکی مێژوویی خۆی پێشکەش بە «مظفرالدین شاه» بکات کە دوای کووژرانی «ناصرالدین شاه» ببوە شای ئێران.

کەسێك کە بارودۆخی کۆمەڵایەتی ئیجازەی چوونی تاران و نزیك بوونەوە لە دەرباری پێ داوە، دوور نییە پێشتریش ئەو پەیوەندییانەی بووبێت و شاە و

کـاربەدەسـتـانی دەربار لەنزیکەوە ناسـیـبـێـتـیـان. ناسینەکەشی، واهەیە لە ڕێگەی «محمود خانی ناصرالملك قره گویزلوو» ەوە بووبێت کە لە نێوان ساڵانی ١٨٨١ تا ١٨٨٣دا، ظل السلطان بە نوێنەرایەتی لەلای خـۆیەوە کـردبوویە حـاکـمی کـوردسـتـان. درەنگـتـر، ناصـرالملك، «فـخـرالکتـاب» لەسـەر کار لادەبات وئەویش بە دڵشکاوی وڵات بە جێ دێڵێ و بۆ هەمیشە لەتاران دەگیرسێتەوە.

هەمـوو ئەو خـاڵانە، پەسندی بۆچوونمان لەمـەڕ نووسرانی نامیلکەکە لەلایەن «میرزا شکرالله سنندجی - فخرالکتاب» ەوە دەکەن، ساڵانی حوکمی «ناصرالملك» و هەروەها دوو سێ سـاڵ دوای کـۆچی دوایی مـەولەوی تاوگوێزیش لەگەڵ ئەم ڕاستیيانەدا یەك دەگرنەوە.

بەکورتی، دوای هەموو چەپ و ڕاست کردنێک، دوا بڕیار لەمەڕ نووسرانی دەستنووسەکە، لەسەر حەوت مانگی یەکەمی ساڵ ١٣٠٠ ی کۆچی دەدەم، کە دەکاتە دوومانگی کۆتایی ساڵ ١٨٨٢ و پێنج مانگی یەکەمی ساڵی ١٨٨٣. نووسەریش تا کاتێ کە پێچەوانەی مەسەلەکە دەرنەکـەوێت، بە «مـیـرزا شکرالله سنندجی» دەزانم کـە نازناوی دیوانییەکەی «فخرالکتاب» و نازناوی شاعیریی، «فەخری» بوە.

دوای نوسـرانی ئەم یادداشـتـانە (سـاڵی ١٩٩٦)، لەسـەرچاوەیەکدا چاوم بە بۆچوونی کـاك محـمـد رئوف توکلی بانەیی کەوت کە میرزا علی اکبری وقایع نیگاری

بەنووسەری ئەم نامیلکەیە زانیبوو (سید محمد صمدی، تاریخ مهاباد، ص ٤٤٤).

کاك رەئووف لە بواری مێژووی ئەردەڵانیەکاندا پسپۆڕایەتی زۆری هەیە و هەندێ دەستنووسی سەردەمی ئەوان بۆ نمونە «حدیقە ناصریە» ی میرزا عەلی ئەکبەر و «سیر الاکراد» ی عبدالقادر بابانی چاپ کردوە و بەم پێیە دەبێ بۆچوونەکانی بەجیددی وەربگیرێن.

ئەوەی من پێی گەیشتووم لە ڕێگەی «استقراء» و سەنگ و سووك کردنی سەرچاوە و کەسایەتییەکانەوەیە، وەك پێشتر گوتم لە هیچکامیشیان بەتەواوەتی دڵنیا نیم، جا ئەگەر کاك رەئووف بۆ بۆچوونی خۆی بە سەرچاوەی متمانەپێکراو پشت ئەستوور بێت، من موشکیلەیەك نابینم لایەنی روانگەی ئەو بگرم و میرزا علی اکبر وقایع نیگار (افسر) بە نووسەری نامیلکەکە بزانم. خۆ ئەگەر مەسەلەکە بەو بارە دابکەوێت، کە کاك رەئووف بۆی چوە، دەبێ ئێمەش وای بۆبچین کە ئەم کارە، یەکەم ئەزموونی کتێب نووسینی میرزا علی اکبر بوە و هەر بۆیەش لەباری خەت و رەبتەوە لاوازە (دوو کتێبە ناسراوەکەی تری میرزا علی اکبر وەك پێشتر گوترا، بە ٥ ساڵ و ٨ ساڵ دوای ئەم نامیلکەیە نووسراون).

کـــاك رەئووف لە ســـالّی ۲۰۰۱دا دەقی فـــارسی ئەم دەستنووسەی چاپ وبلاوکردەوە و میرزا عەلی ئەکبەری وەقـایع نیگاری بە نووسـەری دەسـتنووسـەکـە دانا. لە سەرتایەکدا بۆ کتێبەی نووسیوە، کاك رەئووف بەراوردی هەندێ بۆچوون و وشە ورستەی ناو دەستنوسەکەی لەگەلّ ناوەرۆکی کتێبی دیکەی میرزا عەلی ئەکبەر کردوە گەیشتوتە ئەنجامی ئەوەی کە بە گوێرەی ویێچوویی یا نزیکایەتی بۆ چوونەکان و دەقەکان، دەبێ ئەم دەستنووسەش کاری میرزا علی ئەکبەر بێت.

(بڕوانە: میرزا علی اکبروقایع نگار کردستانی، عشائرو ایلات وطوایف کرد، بکوشش محمد رئوف توکلی، انتشارات توکلی، تهران، ۲۰۰۱).

من، وەك پێشتر گوتم، متمانەی زۆرم بە بۆ چوونەکانی کاك رەئووف هەیە و بە هیچ شێوەیەك دژی ئەم هەلّوێستەش ناوەستم بەلاّم پێم خۆشە ئەم هەلّسەنگاندنانەی منیش لە پالّ بۆ چوونەکـانی ئەودا بمێننەوە و تا ئەوسـەردەمـەی کـە مەسەلەکە لە داهاتوودا بە هۆی پەیدابوونی نوسخەیەکی نوێ، لە پڕوپێست دێتە دەرێ ئیحتمالی میرزا عەلی ئەکبەر و میرزا شوکروللاّی فخرالکتاب وتەنانەت کەسێکی سێهەمی جیالەوان بە ئاوالّەیی بمێنێتەوە.

با ئەوەش لێرەدا بڵێم کە دوای دەرچوونی دەقی فارسی دەستنوسەکە لە لایەن کاك رەئووفەوە، کاك د.نەجات عەبدوڵلا پێی ڕاگەیاندم کە قسەی لەگەڵ پسپۆڕی بڵیمەتی کورد محەمەد موکری کردوە وا ئێستا نیشتەجێ فەرەنسەیە ولێی بیستوە کە شێوازی لاوازی نووسین و هەڵسەنگاندنەکانی نووسەری دەستنووسەکە ئیجازە مان پێ نادات بەکاری میرزا عەلی ئەکبەری وەقایع نیگاری بزانین لەبەر ئەوەی میرزا عەلی ئەکبەر کاتبێکی بە ئەزموون و قەڵەم رەوان بوەو خەت و رەبطی نووسەر فڕی بەسەر مونشییایەتی ئەوەوە نەداوە.

وەك پێشترگوترا، ئحتمالێکش لە مەسەلەی دیاری کردنی نووسەری دەستنووسەکەدا ئەوەیە نووسەر تەنانەت کورد نەبووبێت و « مستوفی » یا « محاسب»ێکی عەجەمی دەیوەخانی ئەردەلانەکان بووبێت، دیارە ئەوە ئیحتمالێکی لاوازە بەلام نەگونجاویش نییە. چەند شوێنی کتێبەکەدا هەستێکی ساکار بەوە دەکرێت و بۆ نمونە مەسەلەی « وجەتسیمە »ی ناوی شوێنەکاندا نووسەر قسەی هەڵیت و پڵیت دەکات و یەك لەوانە، لە بەشی ئەردەلانیەکاندا دەنووسێت کە بەکوردی بە ئاشەوان دەڵێن ئەردەلان یاخود لە بەشی داسنیەکاندا هێرش دەکاتە سەر یەزید کوڕی موعاویە، لە کاتێکدا دانیشتوانی سوننەی

ناوچەکە، ئەگەر یەزیدیان خۆش ناوێ سووکایەتیشی پێ ناکەن. دیارە ئەم مەسەلەیەی دوایی واهەیە پرسیاری دیکەی بە شوێندا بێت بۆ نموونە ئەوەی کە دەکرێ نووسەر، کورد بەڵام شیعی بووبێت، کە ئیترنامەوێ بچمە باسێکی ئەوتۆوە.

٢- عینوانی دەستنووسەکە:

لەم پەیوەندییەشدا، پێویستە بڵێم نوسراوەکە هیچ ناوێکی بەسەرەوە نییە و ئەو عینوانەی من پێم داوە، بەگوێرەی ناوەڕۆکی هەواڵەکان و هەروەها دێڕێکی لاپەڕەی دووهەمی نامیلکەکەیە کەلەوێدا، نووسەر دەڵێ: ناصرالدین شاه و ظل السلطان فەرمانیان پێ داوە: «ناوی **هۆز و تیرە وتایفەی کوردستان** واتە ئەو شوێنانەی وا کەوتوونەتە چوارچێوەی حکوومەتی کوردستانی ئێرانەوە، لەنامیلکەیەکدا بنووسرێ». سەرنجدان لە ناوەڕۆکی دەستنووسەکە، دەمانهێنێتە سەر ئەو باوەڕەی کەئەم نووسراوەیە لە بنەڕەتدا، «ڕاپۆرت» ێکی ئیداریی بوە نەك مێژوو، بۆ حکوومەتیش نووسراوە نەك بۆ خەڵك.

نموونەی ئەم چەشنە ڕاپۆرتە، سەبارەت بەناوچەی کرماشانیش پێك هاتوە و نوسەرەکەی «حسینقلی سلطانی

کەلهور» بوە کە لە ساڵی ١٣٠٢ی کۆچیدا نووسیویە وئێستا لە کتێبخانەی وەزارەتی دارایی ئێران لەتاران پارێزراوە (١٩٧ب - ٢١٢الف، جلد پنجم). هەر ئەوەی نوسخەی ئەم دوو نامیلکەیە لە وەزارەتی «دارایی» پارێزراون، نیشان دەدات راپۆرتن و بە ئامانجی ئیش و کاری دەوڵەتی و کۆکردنەوەی باج نووسراون.

بە بڕوای من وەك چۆن نامیلکەکە بە فەرمانی شا و شازادەیەکی قاجار نووسراوە، ناوەڕۆك و بابەتەکانیشی هەر لە لایەن ئەوانەوە دیاری کراون و نووسەر لە هیچ شوێنێکی کارەکەیدا، نەیویستوە یاخود نەیتوانیوە ئەو جوغزە بەرتەنگە بشکێنێ و سنوورە دیاری کراوەکانی ببڕێ. بەو بۆچوونەوە، عینوانی نامیلکەکە، دەبێ لەگەڵ ناوەڕۆکەکەیدا، یەك بگرێتەوە و ناوێکی کە بۆی دادەنرێت، پێویستە هاوبابەتی نوسراوەکە بێت.

من لەکۆتایی ئەم باسەدا، دەگەڕێمەوە سەر هۆگەلی ناولێنان و دیاری کردنی عینوانەکە، بەڵام پێشتر دەبێ چەند خاڵێك لەمەڕ چارەنووسی مێژوویی دەستنوسەکە و دەست بە دەست کردنی، بخەمە بەرچاو.

دەستنووسەکە لە بەهاری ساڵی ١٩٩٣دا لەلایەن برای بەڕێزم کاك «فەرهاد شاکەلی» یەوە گەیشتۆتە دەستی من و تەرجەمە و چاپ کردنەکەشی هەر لەلایەن ئەوەوە

پێشنیار کراوە. دەستنووسەکە لە بنەڕەتدا، عینوانی بەسەرەوە نەبوە و کاك فەرهاد بەگوێرەی ناوەڕۆکی وتارەکان و هەمان دێڕی لاپەرە دوو، ناوی « عشایر و ایلات وطوایف کردستان» ی بۆ دیاری کردوەکە هەڵبژاردنێکی گەلێك باشە وتەنیا لەیەك خاڵدا کورتی دێنێ و ئەویش دواتر باسی لێوە دەکەم.

هەروەها کاك فەرهاد بەیارمەتی یادداشتی نووسەر لەمەڕ ساڵی مردنی مەولەوی تاوگوێزی، ساڵی ١٨٨٥ی بە ساڵی نووسینی نامیلکەکە زانیوە کە لێرەش دا خاڵی پێکاوە و لەگەڵ ساڵی ٢-١٨٨٢ ی دیاری کراوی مندا جیاوازییەکی ئەوتۆی نییە.

دەستنووسەکە بەگوێرەی قسەی کاك فەرهاد لە ئەسڵدا، هی ڕۆشنبیری ڕێزداری کورد «جەلادەت عالی بەدرخان» بوە، لەلایەن «رەوشەن بەدر خان» ەوە دراوە بە برادەرێکی کورد لە کوردستانی داگیرکراوی تورکیا و ئەویش پێشکەش بە کاك فەرهادی کردوە و کاك فەرهادیش بە ئەمانەت داویەتە دەست من کە بۆ ئەم کارە و بۆ هەموو ڕێنموونیەکانی، سپاسی دەکەم.

ماوەیەك دوای وەرگرتنی دەستنووسەکە، دەستم کرد بەتەرجەمە کردنی بۆ سەر کوردی و پاش کۆتایی هاتنی کاری وەرگێڕان، بە هەڵکەوت لە ماڵی برادەرێك لە

پاریس، چاوم بەنوسخەیەکی «ڕۆنیۆ» ی دەستنووسەکە کەوت و تێگەیشتم کە کۆپی هەمان نوسخەی بەردەستی من پێشتر لەلایەن کاك فەرهادەوە دراوە بەکاك «سید محمد صمدی» و ئەویش دەقی ئەسڵی ـ واتە فارسییەکەی بەناوی «طوایف وعشایر کرد» وە بڵاوکردۆتەوە.

کاك محمد، نیو لاپەڕە سەرەتا و ١٦ لاپەڕە پاشکۆی بۆ چاپەکەی خۆی نووسیوە و سەرجەم لە ٤٠ لاپەڕەدا خستویەتە بەر دەستی خوێنەر. سەرەتاکە، تاریخی ١٣٦٥/١٢/١٢ هەتاوی (سێیەمی ئاپریلی ١٩٨٦) ی بەسەرەوەیە وتێیدا گوتراوە دەستنووسەکەی لە مانگی بەهمەنی ساڵی ١٣٦٥ (جانیوەری و فەبریوەری ١٩٨٦) لە کاك فەرهاد شاکەلی وەرگرتوە و ئێستاش، بەبێ هیچ چەشنە ئاڵ و گۆڕێك بڵاوی دەکاتەوە. ناوی «طوایف وعشایر کرد» یش هەر خۆی لەسەر نامیلکەکەی داناوە.

چاپەکەی کاك محمد، یەکەم چاپی دەقی فارسی نامیلکەکەیە و جێگای ڕێز و ئیحترامی منە بەڵام لە دوو شوێنی تایبەتدا، هەڵەی پێوە دیارە کە پێویستە دەست نیشان بکرێن:

١- ڕوانگەی کاك محمد لە مەڕ پاراستنی ئەمانەتی نووسەر و دەست تێوەرنەدانی کارەکەی، بۆتە هۆی ئەوەی هەڵەی زەق و ئاشکرای ڕێزمان و خەتای ڕێنووسیی

دەستنووسەکەش ساغ نەکرێنەوە. مەسەلەکە، کاتێ جیددی دەبێتەوە کە دەبینین ئەوکەسەی وا دەستنووسەکەی لەبەر نوسخەی سەرەکییەوە نووسیوەتەوە، لە نووسینەوەی ناوی کەسایەتییەکان و هەروەها ناوی گوند و چیا و مەڵبەندەکانی کوردستانی ئەردەڵاندا تووشی هەڵەی زەق هاتوە. نووسینی ناوی «هەڵۆ خان» ی ئەردەڵان بە شێوەی «هوخان» و نووسینی ناوچەی «علیشکر» (اسفند ئابادی ئێستا) بە شێوەی «عیشکر»، نیشانەی ورد نەبوونەوەی نوسخە هەڵگرن.

نوسخە هەڵگر، رستەیەکی لەلاپەڕەی دوازدەی دەستنووسەکەدا هێناوە،کە شێوەی هەڵەی بە روونی پێوە دیارە: «به مفاد بی دولتی از نفاق حیز و حکومت ان صفحات ازکف اوها بیرون..» بەڵام کاك محمد هەوڵی راست کردنەوەی هەڵەکەی نەداوە، لەکاتێکدا وردبوونەوەیەکی کەم بۆ دەرخستنی راستەقینەی رستەکە بەس بوو و دەکرا بزانرێ «حیز» ی عەرەبی + واوی عەطف، دەبێ لە ئەسڵدا فیعلی فارسی «خیزد» بووبێت بەواتای «رادەبێت» واتە «بەمفادبی دولتی ازنفاق خیزد، حکومەت...» کە کوردییەکەی دەبێتە: «بەگوێرەی ئەوقسەیەی کەدەڵێن چارەڕەشی بەروبووی دووبەرەکییە، ئەوانیش، حوکماتی ئەو ناوچانەیان لەدەست دەرچوو».

٢- تێگەیشتنی کاك محمد لە واتای «کوردستان» و «کوردستانی ئێران » یش تێگەیشتنێکی گشتییە و جیاوازە لەواتای نووسەر. بەگوێرەی دابەشکرانی جوغرافیایی ئێران لەسەردەمی خۆیدا و تەنانەت بەگوێرەی زاراوەی ئێستای خەڵکی شاری سنە و دەوروبەر، نیازی نووسەر لەکوردستان، چوارچێوەی جوغرافیایی کوردستانی ئەردەڵانە کە شاری سنە و سەقز و بانە تا ناوچەی هەوشار هەروەها مەریوان و هەورامان و جوانڕۆی گرتۆتەوە و مەڵبەندی گەڕووسیشی پێوە لکاوە. ئەگەر لە هەندێ شوێنیشدا باسی هۆزی «زەند» و «گۆران» و «کەلهوڕ» کراوە، بەهۆی نیشتەجێ بوونی هەندێ خێزانی ئەو هۆزانە لەناوچەی کوردستانی ئەردەڵان بوە نەك ئەوەی دەستنووسەکە باسی هەموو هۆزە کوردەکانی کردبێت.

نووسەر خۆی دەڵێ ناصرالدین شاه و ظل السلطان داوایان لێ کردوە باسی «هۆز و تیرە و تایفەی کوردستان ـ واتە ئەوعەشیرانە بکات، وا کەوتوونەتە چوارچێوەی حکوومەتی حاکمی کوردستانی ئێرانەوە»، لە هیچ شوێنێکی دەستنووسەکەشدا باسێك لە هۆزەکانی موکری یا خود هەرکی و شکاك و زەرزا و جەلالی نەکراوە. واتە نووسەر بەکردەوە، واتای کوردستانی لەهەمان

چوارچێوەدا هێشتۆتەوە کە دەوڵەتی ئێران لەسەرەدمی پێش قاجارەکانەوە تا ئەمڕۆ دابینی کردوە. حکوومەتی ئێـران ناوچەی کوردنشینەکانی باکووری لەگەڵ ئازەربایجان خستوە و باشووری ئەردەڵانیشی بەناوی کرماشان و ئیلام و لوڕستان لە قەڵەم داوە! لەبیرمان نەچێ کە مێژوونووسی بەناوبانگ «شێخ محمد مردوخ» ناوی «تاریخ کردستان و توابع» ی لەسەر مێژووەکەی خۆی داناوە، لەکاتێکدا هەموو لاپەڕەکانی مێژووەکەی، جیا لەهەندێ باسی گشتی، تەرخانی مێژووی کوردستانی سنە (ئەردەڵان) کراوە، واتە ئەویش لەفزی کوردستانی بەهەمان واتای «ئوستانی کوردستان» وەرگرتوە.

ئەوە لەکاتێکدایە کە کاك محمد، چەمکێکی گشتیتری لە ناوی کوردستان وەرگرتوە و بەم بۆنەیەوە ١٦ لاپەڕە پاشکۆی خۆی داوەتە دەم کاری نووسەر. لەو ١٦ لاپەڕەیەدا، کۆمەڵێك زانیاری لەسەر عەشیرەتە کوردەکانی ئێران بڵاوکردۆتەوە کە لە عەینی تازەیی و سوودبەخشیدا، موشکیلەیەکیان هەیە و ئەویش ئەوەیە پەیوەندیان بە ناوەڕۆکی نووسراوەی نووسەرەوە نییە.

لەو حەوت هۆزەی والە پاشکۆی کاك محمددا باسیان لێوەکراوە، پێنجیان (دێبوکری، فیض الله بەگی، گەورك ، مامەش و مەنگوڕ) دانیشتووی موکریانن و یەکیان (واتە،

شکاك)، لەوپەڕی باکووری کوردستانی ڕۆژهەڵات دەژی و تەنیا هۆزەکانی دانیشتووی بانەن کە دەکەونە چوارچێوەی کاری نووسەرەوە.

بەکورتی بڵێم، ناوی «عشایر وایلات و طوایف کردستان» (کاك فەرهاد) و «طوایف و عشایر کرد» (کاك محمد) ، هیچکامیان ناوێکی پڕ بەپێست بۆ دەستنووسێك نین کە تایبەت بەناوچەی ئەردەڵان کراوە و باسی هیچ هۆزێکی کوردی لەودیوی سنووری کوردستانی ئەردەڵان نەکردوە.

کەوابوو، بەڕێ و جێ ترین نێو بۆ ئەم نامیلکەیە، بریتی دەبێت لە «هۆز و تیرە و تایفەی کورد لە کوردستانی ئەردەڵان» گەرچی نووسەر هەر سێ تێرمەکەی بۆیەك واتا بەکار هێناوە و جیاوازییەکی لەنێوان هۆز و تیرە یا تایفە دانەناوە.

لە کۆتایی باسەکەدا دەبێ بڵێم منەتباری خوالێخۆش بوو دوکتور «عابیدی سراج الدینی» و کاك «ئەسعەدی سراج الدینی» م بۆ پێداچوونەوەی نامیلکەکە و خوێندنەوەی یادداشتەکانی من. هەروەها سپاسی زۆری کاك ئەمیری حەسنپوور دەکەم بۆ ئەو ئاگادارییەی وا

لەمەڕ دەستنووسەکانی وەزارەتی دارایی ئێران پێی داوم.سپاسی مامۆستا محمەد عەلی سوڵتانی دەکەم بۆ روون کردنەوە بە نرخەکانی. سپاسی زۆری «مامۆستا کەمال مەحمود فەرەج» یش دەکەم بۆ بەسەرداچوونەوە و راست کردنەوەی هەڵەی رێنووسی و رێزمانی تەرجەمەکە. سپاسی زۆری هاوسەرم نەسرین برناو برایان کاك خانی هەژار، کاك عەتا موفتی وکاك سەرکەوت مەحمود و بنکەی راگەیاندنی کوردی لە لەندەن دەکەم بۆ یارمەتی بەنرخیان لەمەڕ تایپ و هەڵەگرتنی دەقی کوردی و فارسی. دەقی کوردی نامیلکەکە، کاتی خۆی خوالێخۆش بوو «سوبحیە نادر» تایپی کرد و رۆژێك پێش سەفەری بێ گەڕانەوەی بۆ کوردستان بۆی هێنامەوە. یادی بەخێر بێت. پێویستە بڵێم ئەم نامیلکەیە چەند ساڵێکە ئامادە کراوە و چاوەڕوانی چاپە!

وەرگێڕاوی کوردی دەقەکە

بە ناوی خودای بەخشێنەر و دلۆڤان

سپاسی بێ سنوور شایانی خولڤێنەرێکە نیهادی خاوینی ئادەمی لە ئامێتەکردنی ئاو و خاك خۆلڤاند [و] لە تۆرەمەی ئادەم، چەندەها نەتەوە و ئۆممەتی لە پەردەی نەبوونەوە هێنایە گۆڕەپانی هەبوون؛ هوالذی خلقکم من نفس واحده وجعل منهما رجالا ونساء.

ستایشی بێ ئەژمار ڕەوای بەدیهێنەرێکە تیرە و تایفەی رەوشت جیاواز و هۆزانی بەکردەوە و شێوە جیاجیای لە ڕەگەزی ئەو پایەبەرزە خولڤاند؛ وجعلناکم شعوبا وقبائلا لتعارفوا.

درووودی لەرادەبەدەر بۆ تیشکی نووری خودا و هۆی سەرەکی خولقانی زەوی و ئاسمان و ئابڕووی تۆرەمەی ئادەم وحەووا، گەورەی هەموو پێمێرد و پێغەمبەران - محمد، مەزنی هەردوو جیهان و مرۆڤ و جندۆکە و هەردو فیرقەی عەرەب و عەجەم- سلاوی خودا لەخۆی و بنەماڵەکەی بێت؛ العرش ما طلعت شمس و مالاح نجم فی دجی الظلم.

نەرم و نیانی رۆح و با و رەحمەت و بەهەشت لە رۆحی بنەماڵەی پاك و مەزن و یارانی هەڵبژاردە و پێشەوایانی تەریقەت؛ سادە لاترید الا رضی الله کما لاترید الا رضاها لم یکونوا للعرش الکنوزا خافیات سبحان من سواها.

دوای ئەم قسانە، لە سەردەمی پیرۆزی ئێستادا فەرمانی بەرز و مەزنی شاهەنشای عالەم پەنا، پشتیوانی ملك و میللەت و پارێزەری دین و دەوڵەت، سێبەری پاکی دەرگانەی خوا و هۆی ئاسایش [و] هێمنایەتی، شاهەنشای صاحبقران و میراتگری تاج و تەختی کەیان، شای شاهان و خاقانی خاقانان، هەوری بارانبار و شیری صائل و قەڵەمی قەزا و قەدەر، یاریکاری ئیسلام و خاوەنی ئاڵای سەرکەوتوو - ابوالنصر ناصرالدین شاه قاجار، لازال للدین و الاسلام ناصرا و لکسر الاصنام کاسرا.

هەروەها جـەنابی پایەبەرزی مـەزنی نەزم و نیـزامی هەمـوکـاریْك و هەمـوو خـەڵکێك و ئاسـایشگەی مـڵك و پاسەوانی دەوڵـەت و پارێزەری گەل، باڵی بەرانـبەردانەری تەرازووی عـەدڵ و داد و قامچی سزادانی دەستی زوڵم و زۆر، خاوەنی ئەستیرەی پیرۆز و جێگە و شوێنی بەڕێز، شـازادەی مـەزن "ظل السلطان "(٢) خـودا سـایەی بەرزی پایەدار بکات، فـەرمـانی وەك قـەزا بەهێـزی، شـەرەفی دەرچوون و بەڕێوە چوونی پێ درا، کـە: ناوی ئەو هۆز و عـەشـیـرە و تـیـرە و تایفـانەی وا لەناو سـنووری خـاکی کوردستاندان - واتە، هەموو ئەوانەی کە دانیشتووی نێو حکوومـەتی حـاکـمی کـوردسـتـانی ئێـرانن بە کـۆچەر و نیـشـتـەجێ وخـەڵکی ئاوایی و دەشت، بەکـورد و غـەیرە کوردەوە، بەژمارەی راستەقینە یاخود بەمەزندەی خێزان و کـەس و کـار و راگـەیاندنی بنەچەك و ئەسـڵی پشتـاوپشـتـیـان، بە تاریخی راگـوێزران و کـۆچی هەمـوو عـەشـیـرە و هۆزێك لەخـاکـێکەوە بۆ خـاکی تر، هەروەها دەرخـسـتنی ئەو راسـتـیـەی لەکـام رەگـەز و تایفـە و تیرەیەکن، دانیشتووی کام شوێنن، هاوڕەگەز و تیرەیان لە چ شوێنێك دەژین لەسەردەمی کامە پادشا و بەفەرمانی کـام سـوڵـتـان و لـەبەر چ هۆیەك لـە زێدی خـۆیان راگـوێزراون، هۆی ناوبران و ناونرانی هەمـو ئەوتایفـانەی

وا ئێستا هەن و پێشتر بوون یا چوون، بە شوێنی ئێستایانەوە چ لە گوند بژین چ لە ئاوایی، گەرمێن و کوێستان کردنیان لە بیابان بێت یا لەدەشت و چیا، هەمووی لە پەرتووکێکی بێ درۆ و دەفتر و نامیلکەیەکی تەواو دا، بنووسرێ و راستەوخۆ بنێررێتە خزمەت جەنابی موستەطابی " صنیع الدولە - وەزیری انطباعات (٣) و وەرگێڕی تایبەتی دەرگانەی بەرز [ی شاهی].

ئەوە بوو، کاتێ بەڕێوەبردن و بە ئەنجام گەیاندنی ئەم ئەرکە، خرایە ئەستۆی منی بچووکی خەتاباری ناچیز، سەرەڕای کەم دەسەلاتی و نەبوونی توانا، سەردانەواندن بۆ فەرمانەکەم بەواجبی سەرشانم زانی و دەستم کرد بەنووسین.

بیرورای لە ئاوێنە روونتری خاوەن هۆشان و بلیمەتانی زیرەك وزانا، لێیان ئاشکرایە کە هەموو حەشامات و عەشیرەت و تیرە وتایفەی دانیشتووی کوردستانی ئێران جیا لەساداتی پایەبەرز و چەند بنەماڵەیەکی تۆرەمەی "طوس نوذر"(٤) کە لەم ناوچانانە بە "کەوش زێڕینە" ناوبانگیان دەرکردوە، هەروەها ژمارەیکی کەم لە تیرە و تایفەی تر کە هاتوون و لەکوردستان گیرساونەتەوە، پاشماوەی خەڵکەکە هەمووی لە هۆز و عەشیرەتی کوردن، جا بەو بۆنەیەوە، پێش دەست پێ

کـردن بە باسـەکـە، پێـویست بوو سـەرەتایەك بەهەندێ زانیارییەوە لەمەڕ سنووری خاکی کوردستـان و ئەسڵ و بنـەچەك و رەگــــەزی کـــورد و ئەو لق و پۆپەی وا لەکوردبۆتەوە، هەر [بەکوردیش] دەناسـرێن، بنووسرێ و رون بکرێتــەوە [هەرکـامـیـان] لە چ تیـرە و هۆز و تایفەیەکن.

کەوا بوو، بناغەی ئەم پەرتووکەم لەسەر سەرەتایەك و چەند بابەت دانا کـە بە گـوێرەی پیـتی ئەلف و بێ [باسی] هەر تاقمێکیان لە "بابەت" ێکی جیاوازدا بنووسم.

سەرەتا: بریتیە لەسێ "مەقسەد"

مەقسەدی یەکەم

باسی شوێن و ژمارەی کورد و سنووری کوردستانە:

شاراوە نەمێنێ کە وەك دانەری «نۆزهەت القلوب»(٥) و نووسەری «شەرەفنامە» واتە شیخ شرف الدینی بەدلیسی سنووریان بۆ دیاری کردوە، کوردستان وڵاتێکی پان و درێژە و ئیقلیمێکی حەقیقیە نەك مەجازی.

لە درێژاییدا، کوردستان لەکوێستانەکانی لۆڕستانی گەورە و سەرەتای خاکی فارسەوە هەتا جزیرەی لووت(٦) و ئەرمەنستانی عوسمانی دەکشێ واتە ئەو شوێنەی کە تا ئەستەموڵ بیست قۆناغی کاروان زیاتری نامێنێ و پانتاییەکەشی لە دەوروپشتی «قسقە»(٧) وە تانزیك بەغدا و عەرەبستانە.

لە کۆتاییەکانی حکوومەتی «بەنی عەبباس» دا، «نصرالدولە احمد کوڕی مەروانی کوردی» بۆتە شاهی ئەم ناوچەیە وا ناوبانگی بە «کوردستان» دەرکردوە و ناوی «سوڵتان» یان لێ ناوە و سکەیان بەناویەوە لێ داوە.

پاشان بە گوێرەی زەمانە، لەهەر شوێنێکی[ناوچەکە]دا، حاکمێکی جیاواز دەسەڵاتی

سەندوه، بۆته پاشاگەردانی و[هەرکەس] بۆ ماوەی سەردەمێك لەبەشێکی خاکەکەدا حکوومەتی کردوه. ئێستاش ئەو ولاته پان و بەرینه، بەشێکی تەواوکەری خاکی دەوڵەتی بەرێزی ئێرانه و هەندێکی تری به بەشێك لەخاکی دەوڵەتی بەرزی عوسمانی دەژمێررێ.

مەقسەدی دوهەم

له باسی بنەچەکی کوردانداية؛

شاراوەو سەرپۆشراو نەمێنێ، کە قسەی مێژوونووسان لەسەر بنەچەکی کوردان جیاوازه، هەندێکیان لایان وایه لەتۆرەمەی کەسێکن بەناوی " کورد" و ئەویش له سەردەمی زوحاکی عەرەبدا [ژیاوه]. وەك بیستراوه و نووسراویشه، هەموو رۆژێ بۆ خواردنی ئەو مارەی وا له سەرشانی شین ببوو، کەسێکیان بەنۆبه دەکوشت و مێشکی سەریان دەرخواردی مارەکه دەدا. هەموو رۆژێك بێ پسانەوه، دوو هەژاریان دەدایه دەست کابرای چێشتکەر بۆئەوەی مێشکیان بکاته خواردنی مارەکان.

کـــابراش کـــه مـــرۆڤـــێکی باش بوو، هەمـــوو ڕۆژێ یەکێکیانی دەرباز دەکرد و لە جیاتیان، مێشکی سەری مەڕێکی تێکەڵاو ئەوی تر دەکرد و دەیبرد بۆ لای زوحاك و دەرخواردی مارەکانی دەدا. هەڵاتوەکانیش لەسەحرا و بیـــــابانـی دوورەدەست و لە ئەشکەوت و کـــــەلاوە دا دەحاوانەوە.

کاتێ نۆرەی کەسێك بەناوی "کورد" هات، چێشتکەری گـــۆڕین دەربازی کـــرد و ئەویش بە خـــۆی و ژنەکـــەیەوە ئاوارەی ئەو شاخانە بوو. کە بە "کوردستان" ناو دەبرێن و لەو ســـەردەمـــەدا هێـشـتـا ئاوەدان نەبـبـوونەوە. پاش مـــاوەیەك وەچەی زۆریان لێ کـــەوتەوە و دوای زگ و زای زۆر، تایفـــەکـــەیان بەناوی ئەوەوە ناونا و لەناو خـــەڵکی دیکەدا، بە ئازایی ناوبانگیان دەرکرد.

بە گـــوێرەی هەواڵدانی نووســـەری شـــەڕەفنامـــە- شـــێخ شەرەف الدین بەد لیسی، کاتێ کە خوسرەوی پەرویز- پادشای عەجەم،(٨) نامەی بۆ حەزرەتی پێغەمبەر سلاوی خودای لێ بێ نووسی، گوتی کەسێکم گەرەکە نامەکەم لە "مەداین"ە وە بەرێ بۆ "مەدینە" . کەس کارەکەی لەخۆی نەگرت تا کوردێکیان دۆزیەوە کە کارەکەی بەپێی فەرمانی خوسرەو گرتە ئەستۆ و لەماوەی بیست ڕۆژ دا نامەکەی گەیاندە جێ.

یاران [ی پێغەمبەر] کە لەخزمەتیدا بوون، سەریان سوورما چۆن لە ماوەیەکی وا کەمدا توانیویە ڕێگایەکی وا دوور ببڕێ. حەزرەت دروودی خودای لێ بێت، فەرمووی ئەوکەسە لە هۆزی کوردانە و پاشان فەرمووی خوداوەندی میری مەزن هێز و توانا و خێرایی و ئازایەتی و تواناییەکی ئەوتۆی بەو هۆزە بەخشیوە کە بەشی کەم گەلانی دیکە بوە، بەلام حیکمەتی بەرزی خودایی وای بەباش زانیوە کە دووبەرەکی و نێوان ناخۆشی و کێشە و هەرای وا بخاتە ناویانەوە کە هۆزانی دیکە لەدەست خراپەکاری و دوژمنایەتییان ئاسوودە بن و هەموو کاتێ خۆ بە شەڕ و پێکدادانەوە خەریك بکەن و نەپەڕژێنە سەر هۆزانی تر.

بەلام راستترین بۆچوون هی "ئەحمدی کوڕی خەللەکان" ە کە لە مێژووەکەی خۆیدا نووسیویە(٩) و ئەویش هەمان بابەتە، کەابو عمرو بن عبدالله ـ نووسەری کتێبی "استیعاب"(١٠)، لە نامەی "قصدوامم" دا کاتێ باسی بنەچەکی عەرەب و عەجەم دەکات، دەگێڕێتەوە و دەڵێ "کورد، لە بنەچەکی "عمرو مریقا" ن کە ئەویش لە تۆرەمەی "ملووکی یەمەن" بوە و بەپێی تیپەڕبوونی زەمانە، لە خاکی یەمەن پەڕەوازە بوون و لە کوردستان گیرساونەتەوە و وەچەیان لێ کەوتۆتەوە، وەك شاعیر گوتوویە:

لعمرك ما الاكراد من نسل فارس
ولكنه من نسل عمروبن عامر

"عـامـر" ی باپیرەگـەورەی کـورد، بەهۆی دەهەندەیی زۆرەوە نازناوی "مـاء الـسـمـا" ی پێ دراوە وەك مـەولەوی ڕۆمی فەرموویە:

ببە بەعاسمان، ببە بەهەور و باران و بڕژێ خوارەوە
ئاوی پلووسك کەڵکی نییە
پلووسك مایەی شەڕ و هەرای دراوسێیانە
بەڵام ئاوی باران باخچەی سەد ڕەنگ بەرهەمدێنێ(١٢)

"ئەوس" و "خەزرەج" کە پشتیوانی حەزرەتی پێغەمبەر (د.خ) بوون، لەتۆرەمـەی "عـامـر" ن و "عـمـرو" ی کـوڕی هەموو ڕۆژێ دوو ئاوەڵ داوێنی نەخشاوی لەبەر دەکرد و بەشانی خۆی ڕەوا نەدەدی بەکەسێکی دیکەیان ببەخشێ بیکەنە بەریان. جـا، کـە ئـێـوارێ دادەهات، بەرگـەکـەی دەدڕاند و هەر بەم بۆنەیەوە نازناوی "مریقا" ی پێ درا.

"ابوالقاسم فـێردەوسی" لەم دوو بۆچوونە، یەکەمـیانی پێ راسـتـتـر بوو و لە «شـاهـنامـە»دا(١٣)، دەڵێ [بۆ شـیـعـرەکـانی فـیـردەوسی بڕوانە پەڕاوێزی ژمـارە ١٣]. شاهانی خاوەن ئیرادە و دادگەر و حاکمانی لەسـەرخۆ و جوامێر لە هۆزی کوردان هەڵکەوتوون و لەوانە، "صـلاح الدین ایوبی" یە، کـە مـیـسـر و بیت المقدس و شـامـات و

مەككە و... هتدی سەرلەنوێ لەفەڕنگ سەندەوە و خستیەوە دەست خەلیفەکانی بەنی عەبباس.

دەقی کتێبانی مێژوو و "سیر"، شاهیدی ئەم حاڵە و پەسندکەری قسەی ئێمەن و باسی چاکی و خاسی و سیفەتی باشی ئەو سوڵتانە مەزنە لە دەفتەری ڕۆژگاردا نوسراوە و زۆربەی عالمانی ئیسلام بە هەڵبژێراوی خولەفای راشدین و مەزنترین شەرکەرانی ڕێگەی ئایینی ئاشکرا[ی ئیسلام] ناوی دەبەن. لەنەوە و نەتیجە و بنەماڵەی ئەو سوڵتانە، گەلێك کەسانی ناسراوی ناودار هەڵکەوتوون.

مەقسەدی سێهەم

لەباسی هۆزوتیرەی گەورەی ئەو کوردانەیە کە لق و پۆکانی تر بەوان دەگەنەوە و هەمووی، بەکورتی و بەبێ درێژدادڕیی [دەنووسم]:

یەکەم: هۆزی کوردی ئەردەلانی، کەنۆرەمەی بابا ئەردەلانن و هەندێ کەسیان بەپێی چەرخی ڕۆژگار لە زۆر ناوچەی کوردستان حکوومەتیان کردوە و ئێستاش کۆمەڵێکی زۆریان لەناوچەگەلی کوردستان نیشتەجێن.

دووهەم: هۆزی "لوڕ"، کە زێد و خاکیان لە ئیسفەهانەوە تاسنووری عەرەبستانی ئێران [خۆزستان] و لە "هەمەدان" و جەمسەری خاکی "عیراقی عەجەم"(١٤) ەوە تا سنووری "عێراقی عەرەب" کێشراوە و بەشێکیان بە تێپەڕبوونی زەمانە و سەردەم، لە "قەزوێن"(١٥) وشوێنی تر، نیشتەجی بوون.

سێهەم: هۆزی "کرمانج"، کە بە "بابان" ناویان دەرکردوە و شوێنی دانیشتنیان کەوتۆتە لای کەرکووك و سولەیمانی و شارەزوور و کۆی و حەریر و ساوجبلاغی موکری(١٦)؛ بەشێکیشیان لە "بانە" کە مەحاڵێکی ئێرانە، دا دەنیشن.

چوارەم: هۆزی «گۆران» کە زۆربەیان لە کرماشان و کوردستانی ئێران نیشتەجێن.

پێنجەم: هۆزی «لەك» کە زۆربەیان لە کولیایی و کرماشان و هەمەدان و کوردستانی ئێران دەژین؛ کە مایەسیەکی کەمیشیان بەهۆی پێشهاتی ڕۆژگارەوە کۆچیان کردوە بۆ ئیسفەهان و لەوێ نیشتەجێ بون [بەختیاری؟].

باسی هۆزی شەشەم نەکراوە. وەرگێڕ]

حەوتەم: هۆزی «مافی» و «نانەکەلی»، کە شوێنی دانیشتنیان لەپێشدا کوێستانەکانی ڕەواندز و هەولێر لەخاکی عوسمانی و ساوجبلاغی موکری ملکی ئێران بوە و بەهۆی ملهوڕی وسەربزێوییەوە، بەفەرمانی خوالێخۆش بوو شاعەبباس سەفەوی کۆچیان پێ کراوە و لە "ڕەی" و "شەهریار" و "قەزوێن" دایان مەزراندوون.

هەشتەم: «کوردۆسی» و «کوردی ئێزەدی»، کەشوێنی دانیشتنیان لە خاکی عوسمانیدا، هەر لەمووسڵەوە تا مەردین و لە دیاربەکرەوە تاحەڵەبی داگرتوە و پەنام بۆخوا، شەیتان بەخودا و "یەزید" یش بەپێغەمبەری ئەو دەناسن - بەڵێ خودای ئەوتۆ شایانی پێغەمبەرێکی وەهایە! هەر موسوڵمانێکیان وەگیر کەوێ و لە ڕۆستی بێن، گیانی لێ دەستێنن.

نۆهەم: هۆزی «جاف»، کە زۆربەیان کۆچەرن و گەرمێن و کوێستان دەکەن و هێشتا نیشتەجێ نەبوون.

دەهەم: هۆزی «لۆ لۆ» [لوو لوو؟]، کە زێدەکەیان قەڵای چیایەکە پێی دەگوترێ زەنگار و کەوتۆتە خاکی عوسمانییەوە. خەڵکێکی ئێجگار ساغ و بێ ئازارن و بێجگە لە کاسبی و کشت و کاڵ، هیچ کارێك ناکەن، دەربەستی خانووبەرە کردن و بەدەست هێنانی کەرەسە و شتوومەك نین. ئەم هۆزە، هیچ کاتێك هەتا ئێستاش زانا و بلیمەت و خوێندەوار و زانیار و تێگەیشتوو و خەت خۆش و هونەروەریان لێ هەڵنەکەوتوە. بەنیسبەت کوردانی تر، میهرەبان و میوان خۆشەویستن.

بابەتی یەکەم

باسی ئەو هۆزانەی وا پیتی [یەکەمی ناویان] ئەلف [واتە هەمزە]یە

یەکەم - ئەردەلان

لەباری خوو و خدە و سروشت و ئاکاری باش و کردەوەی چاك و فەرهەنگی مرۆڤایەتی و ئازایەتی و دەهەندەییەوە، لە ژوور هۆزەکانی دیکەی کوردەوەن و لەهەموو سەردەم و زەمانێکدا، خانانی ناوداری بەشان و

شـــەوكـــەتی وەك «خـــان ئەحـــمـــەد خـــان»(١٧) كـــوڕی «هەڵۆخـــان»(١٨) یان لێ هەڵكەوتوە كـە شـاه عـەبباسی سەفەوی(١٩) بەهۆی ئازایەتی و بەجەرگی و لێهاتووییەكی زاتیـیـەوە كـە لێی بەدی دەكـرا، فـەخـر و شـەرەفی پێ بەخـشی و "زێڕێن كـلاو خـانم" ی خـوشكی خـۆی پێ مەرحەمەت كرد و هەر بە حوكم و ئەمری شای رەحمەتی، مـووسڵ و رەواندز و عـیـمـادییـەی گـرت و چەند سـاڵێك لەبەشی زۆری كوردستاندا حوكماتی كرد.

هەروەها، خـــواڵێـــخـــۆش بوو «خـــوســـرەوخـــانی دووهەم»(٢٠)، نەبیـرەی سـوبحـان وێردی خـان ، كـە بە ئازایەتی و بەجـــەرگی و دەهەندەیی ناوی دەركـــردبوو، كردەوەی گەورەی ئەوتۆی لێ وەشایەوە كە ناوی ناوداری لە رووپەڕی ڕۆژگـــار دا مـــاوەتەوە و یەك لەوانە، تێك شكاندنی خواڵێخۆشبوو "الله قلی خانی زەنگەنە" بوو كە كورتەكەی بە شێوەی خوارەوەیە:

پاش ئەوەی زنجیرەی «زەندییە» كۆتاییان هات، "ئەڵلا قوڵی خانی زەنگەنە" كە حاكمی كرماشان بوو، سەودای داگـیـركـردنی عـێـراق و كـوردسـتـانی كـەوتە سـەر و بە تۆپخانە و لەشكری زۆری كوردی كرماشان و سونقوڕ و كـــولیـــایی و لوڕەوە كـــەوتە ڕێ. لە لایەكی دیكەوە، خـوسـرەوخـانی بەهەشـتـیش لە سنەوە هات و هەر دوو

لەشکر لە سونقورِ بەیەکیاندادا، دوای هەولّ و تێکۆشانی زۆر، سوپای کوردستان سەرکەوت و ئەللّا قولّی خان کوژرا.

خوسرەو خان رووی کردە کرماشان لە دوو فرسەخی شار، حاجی عەلیخانی مامی ئەللّا قولّی خان، بە پێشکەشی زۆرەوە هات و داوای لێبووردنی کرد. خوسرەوخانیش گەڕایەوە بۆ کوردستان.

کارێکی دیکەی [خوسرەخان]، راونانی جەعفەرخانی زەند بوو [یەکێ لە جێگرانی کەریم خانی زەند، کە لە ١٢٠٣ / ٩-١٧٨٨ دا کووژراوە] کە بە حەشیمەتی زۆری "زەند" و فارس و لورِ و هتد... ەوە، بە ئامانجی گرتنی ناوچەکانی کوردستان و عێراق، هاتە هەمەدان. هەر ئەوەندەی هەواڵەکە گەیشتە گوێی خوسرەوخان، بە سوپای ئەردەڵانەوە کەوتە رێ و لە «بەهار » ی هەمەدان، هەردوو سوپا گەیشتنە یەك.

دوای شەڕ و پێکدادانێکی زۆر، خوسرەو خان سەرکەوت و جەعفەرخانی زەند لە گرێژەنە چوو، واتە شکا و هەڵات. [خوسرەوخان] کەوتە شوێنی و "مەهدی بەگی شوقاقی" کە شاعیرێکی ناودارە، لە خزمەتیدا بوو، چەند فەرد شیعری "مثنوی" بۆ پیرۆزبایی عەرز دەکات کەسەرەتاکەی ئەم فەردەی خوارەوەیە:

موسم دی خسرو بهمن و قار خیمه برافروخت
چوگل دربهار
«لەمانگی یەکەمی زستاندا، ئەو خوسرەوەی، ویقاری وەك بەهمەن {شای کەیانی}ە، وەك گوڵی سەردەمی بەهار خێوەتی هەڵدا».
هەروەها[خوسرەوخان] هەلی شکاندنی اسماعیل خانی زەندیشی بۆ هەڵکەوت.
یەکی دیکە لە خانانی ناودێری ئەردەڵان، ئەمان اللە خان"(٢٥) ی بەهەشتییە کە خاسە کوڕی هەر ئەو خوسرەوخانە بوو. ئەمان اللە خان، لەسەردەمی خاقانی عاقیبەت بەخێری خوا لێخۆش بووی بەهەشتی دا(٢٦) خودا لە دارالسروری بەهەشت بەرگی نووری لەبەرکات، شانازی و فەخری حکوومەتی کوردستانی پێ درا و خزمەتی بەرچاو و نۆکەرایەتی شایانی بۆ دەوڵەتی مەزنی ئێران و حەزرەتی خاقانی بەهەشتی کرد، لە خانانی ناودار و ئەمیرانی بەشان و شەوکەتی سەردەم و زەمانەی خۆی دەژمێررا و شاهەنشای دین پەنا چاوی گرتبووی کە خوالێخۆشبوو خوسرەو خانی سێهەم(٢٧)، کوڕی گەورەی ئەوی بە زاوایی خۆی قەبووڵ فەرمووو و «حوسنی جیهان خانم» ی پایەبەرزی کە نازناوی "والیە" بوو لێ مارەکرد و بەم شێوە فەخر و شانازی پێ بەخشی.

هەروەها فەخر و شانازیی زاوایەتی جەنابی پایەبەرز "نایب السلطنە"{عەباس میرزا}ـ خودا خاکی سەرگۆڕەکەی بۆن خۆش کات، بە نەبیرەی [امان اللە خان](٢٨) بەخشرا.

شاراوە نەمێنێتەوە کە زۆربەی هۆز و عەشیرەی ئێران پەیوەندیان بە ئەردەڵانەوە هەیە یا لە تۆرەمەی ئەوانن یاخود بەهۆی سەردانەواندن و ئیتاعەی بەنی ئەردەڵانەوە بەوان نیسبەت دراون.

هۆی ناونانی "ئەردەڵان" و "ئەردەڵانی" بەگوێرەی کتێبی مێژووی کورد [دەبێ نیازی شەرەفنامەی بەدلیسی بێت]، ئەوەیە کە باپیرەگەورەیان ئاشەوان بوە و لە زمانی کوردی دا بە ئاشەوان دەڵێن "ئەردەڵان"[!](٣٠).

پاش ئەوەی {باوە}"ئەردەڵان" بەحوکمی چەرخی ڕۆژگار تووشی هەژاریی و نەداریی دەبێ لە شامەوە بەرەو دیاربەکر و مووسڵ دێت، دوای ماوەیەك لەگەڵ [کچی] مەزنماڵێکدا پەیمانی ژن و مێردایەتی دەبەستێ و کوڕێکی لێی دەبێ کە ناوی "کلۆڵ"(٣١) ی لێ دەنێن.

دوای ئەوەی "کلۆڵ" گەورە دەبێت، لەبەر لێهاتوویی زاتی و دەرکەوتنی نیشانەی ئازایەتی و بەجەرگی، حکوومەتی مووسڵ و دیاربەکری پێ دەدرێ هەتا ئەوەی لە سەردەمی غاڵب بوونی چەنگیزخان دا(٣٢) لەسەرکاریان

لابرد و [ئەویش] بەژن و منداڵەوە ئەو ناوچەیەی بەجێ هێشت و لە شارەزوور گیرسایەوە.

پاش ماوەیەك، لەو شوێنەش دەوڵەت و ماڵی پێکەوەنا و حکوومەتی پێ بەخشرا. ئێنجا لەسەرکار وەلانرا و چوو بۆ "پلێنگان" کە گوندێکی کوردستان {ی ئێران}ە و شوێنێکە وەك قەڵا وایە و بارودۆخی سروشتی بەشێوەیەکە، گیران و داگیرکردنی، بەهۆی سەختی و ئەستەم بوونی رێگاکەیەوە، گەلێك زەحمەتە. لەوێ، لەناو گۆرانەکاندا، شان و شەوکەتێکی پێکەوەنا و بوو بەسەرۆك و خاوەن ئیختیاریان.

لەژێر دەسەڵاتی چەنگیزدا، سەرلەنوێ گەڕایەوە سەر حوکم و بابان و کۆی و حەریر و کوردستانی ئێرانی خستە ژێردەست و بەڕێوەبردنی کاری ئەو ناوچانە خرایە ئەستۆی لێزانی و لێهاتوویی ناوبراوەوە. وەچە و نەوە و نەتیجەی ئەو، یەك بەدوای یەك لەو وڵاتانەدا گەیشتنە حکوومەت و سەرووەری(٣٤).

بەڵام لەدواییدا بەهۆی زۆربوونی وەچەوە و وەك بەتایبەت لەناوکورداندا رەسمە، یەکیەتییان بوو بە چەند بەرەکی و نێوان ناخۆشی و بەپێی ئەوەی کەگوتراوە: «ئاکامی دو بەرەکی،چارەڕەشییە»، حوکمی ناوچەکانی ناوبراو جگە لە کوردستانی ئێرانی لەدەست چوو. ئینجا

ورده ورده بەهۆی کردەوەی وریایانەوە، گوندی "پلینگان" یان کە بەدەست حاکمانی کەلهوڕەوە بوو، لەوان سەند و تێیدا نیشتەجێ بوون.

هەتا ئەوەی لە ساڵی ١٠٤٦ دا، بەحوکمی «شاه صەفی» بەهەشتی [شەشەمین شای زنجیرەی سەفەوی، لە ١٦٤٢ دا مردوە]، قەڵای پڵینگانیان بەناوی ئەستەم بوونی شوێنەکە و زەحمەت بوونی هات و چۆوە رووخاند و لە سنەدا نیشتەجێ بوون [پێتەختی ئەردەڵانەکان لە پڵینگانەوە سەرەتا گوێزرایەوە بۆ حەسەناوا و پاشان بۆ سنە. وەرگێڕ].

گوندی "سنە"، ئەو دەم "سینە" ی پێ دەگوترا و شوێنی تایفەی "کەوش زێڕینە" بوو ـ کە وەك دەگوترێ بنەچەکیان دەگاتەوە "طوس نوذر". [ئەردەڵانەکان] لەوێ دەستیان کرد بە دروست کردنی بینا و مزگەوت و مەدرەسە هەتا ئەوەی ورده ورده ژمارەی دانیشتوان رووی لە زیادی نا و ئێستا بۆتە شارێکی خاوەن ئیعتیبار و لەگەڵ شاراندا حیسابی بۆ دەکری.

بەهۆی بوونی دوو لقی "لوڕی گەورە" و "لوڕی بچووك" ەوە، زۆر جار [کۆی عەرەبی "ئەلوار"] لەجیاتی وشەی لوڕ بەکار دەبرێت. تیرەی "زەند" و "بەختیاری" ش بەشێکن

لەکوردی فەیلی و لوڕی ناوچەی "عەلی شەکەر"(٣٧) و لە "مەلایر" و "پەریە"(٣٨) دادەنیشتن . لوڕستان هەر ئەو شوێنەیە کە ئێستا بەو ناوەی ئەوانەوە دەیناسین.

هۆزی ناوبراو، بەهۆی چەتەیی و رووتاندنەوەی ڕێبوار و کاروانچییەوە هیزێکیان پێکەوەنا، تا ئەوەی "نادر شای ئەفشار بە دەسەڵاتەوە، ناردیە سەریان و بە زۆرەملێ رایگوێستن بۆ «دەرەگەز» و «ئەبیوەرد» و خۆراسان ولەوێ نیشتەجێی کردن. دوای لەناوچوونی ئەفشار و دەسەڵات سەندنی "کەریم خانی زەند"، زۆربەی ئەو کەسانە گەڕانەوە شوێنی خۆیان. بەدابی لوڕ، کە بەمەزنی خۆیان دەڵێن "تووشماڵ"، بە کەریم خانیشیان کە گەورەی هۆزەکە بوو، دەگوت "تووشماڵ کەریم خان".

کاتێ کە "شاهرخ شا"(٤١) حکوومەتی ئیسفەهانی بە "ابوالفتح خانی بەختیاری" دابوو، کەریم خان و "عەلی مەردان خان(٤٢)" بەسەریاندادا و لەچەمەنی "قوهمیز" روبەڕووی یەك بوونەوە. دەستیان کرد بە کوشتوبڕ و ابوالفتح خان شکا. دوای ئەو سەرکەوتنە، "میرزا ابوتراب" ناوێکیان لەوەچەی "شاە سوڵتان حوسەین" هێنا و ناوی "شاە اسماعیل"(٤٣) یان لێ نا، ئینجا کەریم خان بەناوی ئەوەوە دەستی کرد بەگرتنی وڵاتان و بەخۆی دەگوت "وەکیل".

پاش ماوەیەك "كەریم خان" ویستی بچێتە شەڕی "حەسەنعەلی خان" ی حاكمی كوردستانی ئێران و "محمد عەلی خانی تەكەلوو" حاكمی ناوچەی "عەلی شەكەر". [ئەوە بوو] كە لەشكری هێنایە سەریان، بەتەواوەتی تێكی شكاندن و لە ڕووپەڕی عیراق [ی عەجەم] دا، دەسەڵات و هێزی پێكەوەنا و دەستی كرد بە داگیركردنی وڵاتان. بەڵام تا ئەو كاتەی كە جەنابی فەلەك دەرگانەی بە شان و شەوكەت "محمد حەسەن خانی قاجار قۆیونلوو" ڕەحمەتی خوای لێ بێ لە ژیاندا بوو، نەیتوانی هیچ كارێك بباتە پێشێ و لە هەموو شەڕ و كوشتار و پێكدادانێكدا، تووشی شكان دەهات.

بەهۆی ئەوەوە كە گەورە پیاوانی هۆزی لوڕ هەمیشە لەگەڵ حاكمانی كوردستاندا دوژمنایەتی و بەرهەڵستكارییان هەبوو، هەرئەوەندەی دەرفەتێكیان بۆ هەڵكەوتایە، یا حاكمانی كوردستان بەسەر لوڕیان دادەدا، یا تووشماڵەكانی لوڕ دەهاتنە سەر كوردستان و ئەوەی مایەی وێرانی وتاڵان و بڕۆ و كوشتن بوایە دەیانكرد.

وەك لەسەردەمی شاعەبباسی بەهەشتیدا، كاتێ خان ئەحمەد خانی حاكمی كوردستان و "شاوێردی خان" ی حاكمی لوڕستان هەردوكیان لە ئیسفەهان و لە خزمەت [ی شاە] دا بوون، ڕقەبەری و دژایەتی لەنێوانیاندا پەرەی

سەند، بەچەشنێك كە دوای گەڕانەوە بۆ شوێنی حوكماتی خۆیان، شاوێردی خانی لوڕ حەشیمەتێكی زۆری لە لوڕ و زەند پێكەوەنا و بۆ شەڕی خان ئەحمەد خان كەوتەڕێ.
خان ئەحمەدخان وزەی وەستانی نەبوو و خۆی لەقەلاّی "حەسەن ئاوا" دا - كە یەك فرسەخە ڕێ لەسنەوە دوورە، حەشاردا. شاوێردی خان گەمارۆی دان و دوای چەند شەوێك، خان ئەحمد خان بەجل و بەرگی گۆڕاوەوە و بێ ئەوەی شاوێردی خان بزانێ لە قەلاّی حەسەن ئاوا دێتە دەرێ و كۆمەڵێك كورد لەگەڵ خۆی دەبا و دەچێ بۆ لورستان. لەوێ، دەستی وێرانكەری و تالاّنی باش دەوەشێنێ و بە قەدەرایی ٥٠٠ بنەماڵەیەكی [لوڕ] ڕادەگوێزێ و لەخاكی كوردستان نیشتەجێیان دەكات.
هەرئێستاش نزیكەی حەفتا خێزان كە بەمەزننە سێسەد كەسێك دەبن، لە خاكی كوردستاندا ماون و هاوینەهەواریان دەخەنە "كەرەوز"(٤٦) و مەریوان و "كەمەرە"(٤٧) زستانیش هەر چەند خێزانێك لەیەكێ لەو گوندانەی شوێنەكە، دەمێننەوە. پاشماوەشیان وردە وردە چوونەتەوە خاكی خۆیان و ژمارەیەكیشیان پەڕیونەتە خاكی عوسمانی و لەناو هۆزی جافدا دەژین.
لەوانەی وا لە ئێرانن گەرچی دە پازدە خێزانێكیان بە "كلاّوكەر" ناویان دەركردوە، بەلاّم لە ڕاستیدا هەر لە

هۆزی لوڕن. هۆی ناونانیان به "کلاوکەر" یش ئەوەیەکە کلاوی لبادی کوردیی زۆر چاك دروست دەکەن و لە زاراوەی کوردیدا، کلاوکەر واتای "کلاودروو" دەداتەوە.

هۆی ناونانی هۆزی "لوڕ" یش روون نییە، گەرچی هەندێ کەس دەڵێن "لوڕ" ناوی باپیرەگەورەیان بووە و ئێستاش هەر بەناوی ئەوەوە نێوبانگیان دەرکردووە، خوازاناترە. لەناو ئەوانەشدا کە لەکوردستان نیشتەجێ بوون و ئێستاش هەرماون تا ئێستا کەسێکی ناوبەدەرەوەیان لێ هەڵ نەکەوتوە.

سێهەم - هۆزی "ئەحمد زەینەڵ"

[ئەم هۆزە] دەچنەوە سەر هۆزی «تیلەکۆ»(٤٨)، کە بەسەرهاتیان دواتر دەنووسین. زستان لەناوچەی ناسراو بە "کەرەوز" سەر بە کوردستان [سنه] لە ئاوابییەکان دادەنیشن هاوینەهەواریان کوێستانی ناوچەی ناوبراوە. هەروەها زستانە هەواریان دەخەنە مەڵبەندی "سالار" لە کوردستان. نزیکەی شەست خێزانن و بەمەزندە دووسەد کەسێك دەبن. بەهۆی ئەوەوە کە وەچەی "ئەحمەد زەینەڵ" ن، بەناوی باپیرە گەورەیانەوە ناسراو و ناودێرن.

چوارەم - هۆزی "ئیسماعیل غەدیری"

لەسەرتای شاهیەتی خاقانی خوا لێخۆشبوو و شاهەنشای تاعەت قەبوولّ [فەتح عەلی شاهی قاجار]، خوا بەرگی نووری لەبەرکات و لە [سەردەمی] حکوومەتی خوالێخۆش بوو، "امان الله خان" ی یەکەمدا، کە نزیکەی هەشتا سالّ پێش ئێستایە، لەلای بەغداوە هەلاّتوون و هاتوونەتە خاکی کوردستانی ئێران.

چەند سالّێك لە کوردستان ماونەتەوە و پاشان لەسەردەمی شاهیەتی شاهەنشای عالەم پەنا و بەهەشت جێگا - «محمد شاه» دا،خودا خاکی قەبری خاوێن رابگرێ و لە حکوومەتی ئەمان اللە خانی دووهەم(٥١) دا، نزیکەی چوار سەد خێزانیان هەلاّتوون و چوونە تەناو هۆزی جاف لەخاکی عوسمانی.

نزیك بەسێسەد بنەمالّەشیان لەخاکی کوردستانی ئێران مابوونەوە کە ئێستا سێ سالّێك دەبێ پەنجا خێزانیان هەلاّتوون و چوون لەگەرووس(٥٢) ی هەوشار(٥٣) جێگیر بوون، بیست خێزانێکیشیان لە "هۆبەتو" نیشتەجێن کە هەرسێ ئەو شوێنانە خاکی کوردستانی ئێرانن. بەمەزندە ئەو سەد بنەمالّەی وا [لە ئەردەلاّن] ماونەتەوە، چوارسەد کەسێك دەبن.

هۆی دانانی ناو: چون لە وەچەی ئیسماعیلی کوڕی

غەدیرن، بە "ئیسماعیل غەدیری" ناویان دەرکردوە.

پێنجەم - هۆزی "ئاخە سووری"[ئاغە سورە]

ئەم تیرەیە، سەربەهۆزی "مەندەمی" ن کە لە دواییدا باسیان لێوە دەکەین. بەمەزندە پەنجا بنەماڵەیەك دەبن و ژمارەیان دەگاتە دووسەد کەس. هەندێکیان چوار فەسڵە لەکوردستان دەمێننەوە و بەشێکیان زستانان دەچن بۆ گەرمێن.

شەشەم - هۆزی ئیناخی(٥٤)

نزیکەی پەنجا خێزانێك دەبن و لە ناوچەی "جوانڕۆ"، کە سەر بە کوردستانی ئێرانە، نیشتەجێن. رەعیەتی باج بدەریان کەمە و زۆربەیان بەگزادەن. لەوەڕگە و مەزرا و باخیان لەناوچەی پاوە هەیە کە عاید بە جوانڕۆیە. هاوینان لە چیای "شاهۆ"، کە [هەمان وشەی] "شاهکووە" بێت، هەوار دەخەن و زستانە هەوارییان دەبەنە "مەڕە خێڵ" و "هەوارەمچی". ژمارەی دووسەد کەسێك دەبن؛ تیرەکەیان هۆزی جاف دەگرێتەوە وئێستا، کوێخایەکی ناسراویان نییە، هۆی ناودانان: چون باپیرەگەورەیان "ئیناق بەگ" بوە، بەوناوەوە ناسراون.

حەوتەم ـ تیرەی {عیلە ڕووتە}(٥٥)

سەردەمی زوو، هۆزێکی بەڕێز و پایە و دەوڵەت و ماڵ بوون و سەرۆك و مەزنیان لە هەر سەردەمێکدا کەسێك بوە و ئەمانیش بەناوی ئەوکەسەوە ناودێرکراون: هەندێ جار بەرەعیەتی "وەلەد بەگی" و زەمانێك بەناوی "عێلی سەمەدی" ناوبراون. ئێستاش بە هۆی گەردشی چەرخەوە، هێند سواڵکەر و هەژارن کە ناوی "عێلەڕووتە" یان لێناون و ئەوەش بەکوردی واتای هۆزی رووت و قووت دەداتەوە.

لە عەشیرەی مەحاڵی جوانڕۆن و ئێستا بیست خێزانێك دەبن و بەمەزندە سێسەد کەسیان لێ ماوەتەوە. زستانە هەواریان لە "هەردی" یە کە کەوتۆتە سەر ئاوی سیروان. ئەم هۆزە، هیچ کاتێ "قەیخا" یان لە خۆیان نەبوە و ژێردەستی هۆزی "ئیناخی" بوون.

هەشتەم ـ هۆزی "ڕەحمان بەگی"

ئەم هۆزە لە ڕابوردوودا، چوار تیرە بوون: مستەفایی، دووڕوەیی، بەیانی و بێسەری. هۆی دانانی ناوەکان: ئەوانەی وا مەزنیان مستەفای ناو بوە، بە مستەفایی ناسراون. «دووڕوە» ش شوێنێکە لە جوانڕۆ و ئەو تیرەی وا هەواری زستان و هاوینیان بردۆتە جوانڕۆ، بە

"دووڕۆیی" ناویان دەرکردوە. بەشێکیشیان لە تۆرەمەی "بەیان" ناوێك بوون و بەناوی باپیرەگەورەیانەوە ناونراون: ئەوانەش وا مەزن و کوێخایان نەبوە، بە "بێ سەری" ناسراون.

هەر لە سەردەمی زووەوە، لەناو هۆزی جافدابوون و خۆیان بە "برایم بەگی وەکیل" ەوە دەبەستنەوە کە سەد و پەنجا ساڵێك لەمەوبەر حاکمی جوانڕۆ بوە.[پاشان] لە جوانڕۆ کۆچیان کردوە و لە مڵکی ئەو خوالێخۆش بوە دا گەرمێن و کوێستان دەکەن. ئێستاش بەهۆی هەژارییەوە پرژ و بڵاو بوونەتەوە و هەندێکیان چوونەتە هاوینەهەواری "روانسەر" کەناوچەیەکی کوردستانە و بەشێکی دیکەیان پەڕەوازەی "ماهیدەشت "ی کرماشان بون.

شەش خێزانیان لە گوندی "کەلاتی" ن کەمڵکی بەڕێز "ئەمان الله خانی وەکیل"ە و هەشت نۆ خێزانیان هاوینان لە شاخی "وەزنە" مالآت دەلەوەڕێنن و زستان لەگەڵ خێلآتی دیکەی کوردستان دەکەون و دەچن بۆ زەهاو. لقی "بێسەری" یان، چەند خێزانێکی چۆتە ناو هۆزی "کەشکی" یەوە کە دواتر باس لێوە دەکەین و لەگەڵ ئەوان کەوتوون.

نۆهەم ـ تیرەی ئیمامی

لە تۆرەمـــەی "ئـیـمــام" ناوێکن و بەهۆی ئەوەوە ئەم ناوەیان لێ نراوە، ئەم عەشیرەتە بەشێکن لە حەشیمەتی "یەزدان بەخشی" و عاید بەوانن. [بەلام] هەرکاتێ یەزدان بەخشییەکان هەڵێن و بچن بۆ خاکی عوسمانی، ئیمامیەکان ئیتاعەیان ناکەن، واتە لەگەڵیان ناچن و لەناوچەی "جوانڕۆ" دادەمێننەوە. ئێستاش بەشێك لەعەشایری جوانڕۆن و لەگەڵ جافەکانی جوانڕۆ دێنە هەژمار.

نزیکەی حەفتا خێزان و بەمەزندە سێسەد کەسێك دەبن. کوێخای ئێستایان «محمد خان بەگ کوڕی مەحموود ئاغا» یە، لەوەڕگە و مووچە و مەزرای بەهار و هاوینیان، زۆزانی "میکوری" و "لاران" ە و شوێنی لەوەڕ و تەویلەی پایز و زستانیشیان مەڵبەندی "دڵەدەرە" و "دڵ ئۆرا" یە کە بەشێکن لە خاکی ناوچەی جوانڕۆ.

مەتڵەبی دووهەم

باسی ئەو حەشیمەتانەی کە پیتی یەکەمی[ناویان] "ب" یە

یەکەم - هۆزی باوەجانی

لە تۆرەمەی "باوەجان" ناوێکن و [بەهۆی ناوی ئەوەوە] بە "باوەجانی" ناودێرکراون. لە ڕابوردوودا، بە بەشێك لەهۆزی جاف دەژمێرران. شاراوە نەمینێ کە هەموو عێلی جاف لە ڕابوردوو و سەردەمی زوودا رەعیەتی ناوچەی جوانرۆ بوون کەیەکێکە لەناوچەکانی کوردستانی ئێران و گەورەترین هۆزەکانیان بریتین لە : "غیزاوی"،"گەلاڵی"، "یەزدان بەخشی"، "میکاییلی" و "نەورۆڵی".

زۆربەی مەزرا و لەوەرگەی هاوین و زستانیان بریتیە لە ئاواییگەلی "بلەبزان" و "گەلاڵ" و "کلاش" و "نەورۆڵ" و "سریاس" کە گوندی ناوچەی جوانرۆن و پاشان بەپێی چەرخی زەمانە هەڵاتوون و زستانیان لەگەرمێنێ "زەهاو"

و هاوینیان له کوێستانەکانی کوردستانی ئێران بردۆته سەر، تا ئەوەی نزیك بەدە دوازە ساڵ لەمەو پێش، هاتنی ئێرانیان لێ یاساخ کراوە.

تەنانەت عەشیرەی "یەزدان بەخشی" نزیك به پەنجاساڵ دەبێ چوونەته ناوپاشماوەی عێلی جافەوە. پێش ئەو پەنجا ساڵە، زستان و هاوینیان لەناوچەی جوانرۆ [بردۆتەسەر] و رەعیەت و باج بدەرێ ئەوێ بون. ئێستاش هەندێ لەو هۆزانەی وا لەخاکی جوانرۆن و باجی ئەوێ دەدەن - وەك پێشتر باسی هەندێکیان کرا و بەشێکی دیکەیان دواتر باسیان لێدەکرێ، هەموو پاشماوەی هۆزی جافن بەڵام سەریان لەوان وەرگێڕاوە و له جوانرۆدا ماونەتەوە.

ئێستاش شوێنەوارو نیشانەی هەوارگەی گەرمێن و کوێستانی "ظاهر بەگ" باپیرە گەورەی محمد پاشای جاف کە ماوەیەك لەمەوپێش پەنای هێنایە بەر دەوڵەتی پایەبەرزی ئێران و لەلای دەوڵەتی شکۆدارەوە مەحاڵی زەهاو و ناوچەی جوانرۆ واته سەحرای "کریوە"و دەشتی "سەریاس" ی خەڵات کرا، لەخاکی جوانرۆ دا ناوی ماوە.

ئەم هۆزی باوەجانییەکە ئێستا گرنگترین رەعیەتی ناوچەی جوانرۆن، هەر بە هۆزی جاف دەژمێردرێن و ئێستا، نزیکەی حەوسەد یا هەشت سەد خێزانن و دەبێ

سێ هەزار کەسێك ببن. هاوینان لە کوێستانی جوانڕۆ و زستان لەهەوارگەکانی سنووری ئێراندا دەسووڕێنەوە.
گەورە و سەرەك خێڵیان "حەبیب بەگ" ە کە دووساڵ لەمەوبەر لەلایەن حاکمی کوردستانەوە [ئەم حاکمی کوردستانە، دەبێ محمودخانی ناصرالملك یا محمدخانی اقبال الملك بووبێ]، سەرۆکایەتی و حوکماتی ناوچەکەی پێ سپێرراوە، نزیکەی دووسەد خێزان لەو حەوسەد هەشتا خێزانە، پێشتر بەناوی " قوبادی" یەوە ناسراون [بەڵام] لەبەر ئەوەی تێکەڵاوی هۆزی باوەجانی بوون و چوونە ژێر مەنسووبیەتی سەر خێڵی باوەجانییەوە و بۆ ماوەیەکیش لەگەڵیان کەوتوون، ئێستا بەکردەوە وەك باوەجانی دەناسرێن. زستان و هاوین لە نزیك لەوەرگەی باوەجانی، لەوەرگەی تایبەت بە خۆیان هەیە کە کوێستانی "بازان" و "بەنی کور" و "نەهراب" ی خاکی جوانڕۆ بێت، لەوەرگەی بەهار و هاوینیانە و "کوە شێخان" ی زەهاویش لەوەرگەی زستانیانە.

دووهەم - تیرەی "بەراز"

باپیرەگەورەیان ناوی "کەهیا صالح"بوە و پێشتر، لە زاراوەی وڵاتی عوسمانیدا "کەهیا"یان لەباتی وەزیر بەکار دەهێنا. لە سەردەمی حکوومەتی ئەمیری مەزن "ئەمیر

تەیموور" دا، کەهیا صالّح نزیکەی دوو سێ هەزار خێزان ڕەعیەتیانی لە "ئۆرفە" ی خاکی عوسمانی ڕاگوێستن و لە خاکی کوردستانی ئێران دای مەزراندن: هەندێکیان لەناوچەی "هۆبەتوو"(٥٨) و "قەرە-تەوەرە"(٥٩) و بەشێکیان لە مەریوان [نیشتەجێ کران]. پاشماوەشیان ژیانی دەوارنشینیان هەڵبژارد و هەواری هاوینی خۆیان دەبردە کوێستانەکانی کوردستانی ئێران و زستانە هەواریشیان دەخستە گەرمێنی زەهاو.

زۆرجار، سەرەك عێل و خاوەن دەسەڵاتی هەموو هۆزەکانی کوردستان لەم هۆزە هەڵکەوتوون و بەتێپەڕبوونی زەمان، کەسانی ناودار و لێهاتوو لەناویاندا پەیدا بوون. لە شاری سنە بینای گەورەیان دروست کردوە و مڵکی زۆریان کڕیوە. لەوانە، یەکێکیان "حاجی یەعقووب بەگ "بوە، کە لە سەردەمی دەسەڵاتداری ئازادخانی ئەفغان(٦٠) دا، سەری دانەنەواندوە و دژایەتی و بەربەرەکانی [ئەفغانییەکانی] کردوون. لە ئەنجامدا، ئازاد خان دەرفەتی لێ هێناوە و گرتوویە و کوشتوویەتی.

یەکی دیکەیان محمد باقر بەگ بوە، کە خۆی و "حەسەنعەلی خان" ی حاکمی کوردستان، بەتوندی لەگەڵ کەریم خانی زەند دا تێکەوتوون و شەڕی زۆریان لەگەڵدا کردوە. چەند ناوداری دیکەش وەکوو "عبداللە سلطان" و...

هتــد، لەناو ئەم هۆزە هەڵکەوتوون کــە نایب و وەکــیلی کــوردســتــان بوون، بەڵام پاشــان بەگــوێرەی زەمــان و بە تێپــەڕبوونی ســەردەم، ئەم هۆزی " بەراز" ە، بڵاوەی کـردوە، هەندێکیان هەڵاتوون و گــەڕاونەتەوە خـاکی عوسـمـانی(٦١) هەندێکی دیکەشیان ژیانی کۆچەرییان وەلا ناوە و چل ساڵێك دەبێ لە هەندێ ئاوایی کـوردسـتـانی ئێراندا، خانووبەرەیان دروست کردوە و دانیشتوون و خەریکی کشت و کاڵ وئیشی رەعیەتین.

وەك لە گــوندی "کـپك" دا ســەد خــێزانێك دەژین کــە ســەرجــەم دەگــەنە ٥٠٠ کــەس و لـە ئاوایی "عــەباس جـوب" لەناوچەی "ئێلاق"، نزیکەی ٦٠ خــێزان و هەروەها لە گـوندی «گامـێشانی ئیـلاق»، ٢٠ خـێزان و لە " بولغـوز ئاغـاج" ی ناوچەی «ئیــســفــەند ئاباد» ٣٠ خــێــزان و لـە ئاواییگەلی دیکەشـدا هەندێکیـان نیـشـتـەجێ بوون و خـەریکی ئیش و کاری کشت و کاڵ و رەعیەتین.

ئێــســتــاش هەندێکیــان لە گــوندی "قــەرەتەوەرە" و دەوروبەری کە پاشماوەی مڵکەکانیانە، خەریکی مڵکدارین و بەشـێکی تریان ئەوا چەندەها ســاڵە لەشــاری سنە ئیــشی نۆکـەرایەتی حـاکـمـان و گـەورە پیـاوانی وڵات دەکـەن. لەم عــەشــیــرەیە، ئەوانەی وا لەســەر رەوشــتی عــەشــیــرەتی مابێتنەوە، نزیکەی سەد خێزانێکن کە زستانان لە گوندی

"دکن" و... هتد، سەربە کوردستان [ی ئەردەڵان] دەمێننەوە و هاوینان لە هەواری دەوروبەری ئەوێ، لە رەشماڵاندا دەژین.

هۆی دانانی ناوی "بەراز" لەسەر ئەم هۆزە ـ بەچەشنێك کە دەگوترێ، ئەوەیە لەکوردیدا بەراز بەواتای "خنزیر" ە و زۆربەی ئەندامانی ئەم هۆزە لەکاتی شەرکردندا وەك بەراز روویان کردۆتە دوژمن و نەگەڕاونەتەوە دواوە، جا ناوی بەرازیان لێناون و بە هۆزی «بەراز» ناویان دەرکردوە[؟]. کوێخا "جوامێر" ناوێکیان لەگەڵ خوالێخۆشبوو "ئەمان الله خانی والی" چۆتە ڕاو؛ راوچی لەکاتی راودا، بەرازێك دەگرن و دەیهێننە بەردەم والی، ئەویش فەرمان دەدات بەشمشێر بیکووژن. لێرەدا، کوێخا جوامێر لە ئەسپەکەی دادەبەزێ و عەرزی والی دەکات ئێمە "بەراز" مان پێ دەڵێن و ئەوەش بەرازە، لەغیرەت و ئازایەتی عێلایەتی ئێمە بەدوورە لەبەر دەمم بیکووژن و من بێدەنگ دانیشم و تکای بۆ نەکەم. سەد تمەن پارە بەرەسمی پێشکەش ئامادە دەکەم و دەیهێنمە خزمەتت بۆ ئەوەی دەست لە کوشتنی ئەم بەرازە هەڵبگری. والی ئەم تکا و پێشکەشیەی لێ قەبووڵ دەکا و دەفەرموێ بەرازەکە بەڕەڵڵاکەن.

سێههم ـ بهلیلهوهند

به گوێرهی قسهی کوێخا و ریش چهرمگی خۆیان، ئهم هۆزه، لقێکی ئهحمهد [وهند] ن، که بهشێکیان له کرماشان و ههندێکیان له ولاتی عوسمانی - نێوان سلێمانی و کهرکووك، ههندێ جار له ئاواییدا دادهنیشن وجاروباریش دهوارنشینی دهکهن.

ئهم هۆزی "بهلیلوهند" ه، ئێستا نیشتهجێی کوردستانی ئێرانن و نزیکهی دووسهد خێزانێك دهبن که رهعیهت و باج بدهرن و نزیکهی ههزار کهسێکن؛ روونیش نییه کهی هاتوونهته ئێران.

کوێخای ئێستایان، قهیخا "شاهباد" ه و هۆی ناونرانیان ئهوهیه که وهچهی "بالۆولۆ" ناوێکن لهزمانی کوردیشدا، وشهی "بهلول" دهگۆڕن و دیهکهن به "بهلیل"[؟] و بهم شێوهیه، پێیان دهڵێن بهلیلهوهند. زستانان له گهرمێنی "گاوهرۆ" دهبن، که گهرمهسیری "فهقێ سولهیمان" و "ههنگوران" ی پێ دهگوترێ و عاید بهمهڵبهندی "گاوهرۆ" یه، که [ئهم وشهیهش] کورتکراوهی "گوارا روود" بێت. هاوینهههواریشیان له شوێنی ناسراوی "ئێلاخ" ه، که ئهویش سهربهکوردستانی ئێرانه.

چوارەم ـ تیرەی بۆرەکەیی

سەد و پەنجا خێزانێکن و بەمەزندە ٦٠٠ کەسێك بە ژن و پیاو و گەورە و بچووکەوە دەبن. زستانان لە گەرمێنی زەهاو و هاوینان لە مەحاڵی "ئیسفەند ئاباد" ی کوردستانی ئێران، واتە لە شاخ و کێوی "دیهەج" و "کونکرە" دا، مەڕ دەلەوەڕێنن. ئەم هۆزە، لقێکی هۆزی "مەندەمی" ن کە دواتر سەربەوردیان دەنووسین. تیرەی ناوبراو، نزیکەی سەد ساڵێك دەبێ بەهۆی نێوان ناخۆشییەوە لێیان جیابوونەتەوە.

لەبەر ئەوەی بۆرەکەیی وەچەی "بەبرەك " ناوێکن و "بەبرەك" یش لە زمانی کوردیدا دەگۆڕێ و دەبێتە "بەورەك"، ئەم ناوەیان لێ نراوە. کوێخای ئێستایان "کوێخا بوداق" ە و هیچ کەسێکی ناسراو و ناوبەدەروەیان لێ هەڵنەکەوتوە.

مەتڵەبی سێهەم

باسی ئەو هۆزانەی وا پیتی یەکەمی ناویان "ت" یە

یەکەم ـ تاوەگوێزی(٦٢)

ئەم هۆزە، لە زومرەی ساداتی پایەبەرزی "پیرخضری" ن، کە پێشتر خێڵێکی زۆر گەورە و خاوەن قەدر و ڕێز

بوون و به درێژەی ڕۆژگار و ساڵ، زۆربەیان هەڵاتوون و لە سلێمانی و شارەزوور گیرساونەتەوە،[بەچەشنێك] کە ئێستا[تەنیا] پەنجا خێزانێکیان لەناوچەی جوانڕۆ ماونەتەوە و ئەوانیش لەخزم و کەس و کاری «حەبیب بەگ» ی سەرەك عێلی باوەجانین کە پێشر باسی لێوەکرا و هەر لەژێر چاوەدێری ئەویشدا دەژین. کوێخای ئێستایان، قەیخا "یۆسف" ە و لەوەڕگەی بەهار و هاوینی [مەڕو ماڵات] یان کوێستانی "لەلەخول" و سەحرای "پلك" لە ناوچەی جوانڕۆیە و زستانیان لە "بانی ناز" و "شێخ اسماعیل" لە شوێنێك بەناوی "خان عاشوور" دەبەنەسەر.

خوالێخۆشبوو "مەلاعەبدالرحیم" ناسراو بە "مەولەوی" لەم هۆزەیەکە زانایەکی بەکردەوە ئەدیبێکی تێگەیشتوە و جامیعی علوومی مەعقوول و مەنقووله. مرخێکی بەهێز و تەواوی شیعری هەبوە. شیعرەکانی لەزمانی کوردی دا وەك شیعری شێخ [ی سەعدی] و خواجە [حافظ] ن لە زمانی فارسیدا - رحمەتی خوایان لێ بێت، یاخود وەك "امرءالقیس" و "عنترە" لە عەرەبی دا. ناوبراو دووسێ ساڵ لەمەوپێش کۆچی دوایی کرد [ساڵی کۆچی دوایی مەولەوی بە۱۸۸۰دەزانرێت].

هۆی ناونرانیان بە تاوەگوێزی، دارەگوێزێکی پیری ئەستوورە لەناوچەی "قشلاق" کە خێڵی سەیدەکان گەلێ

جار، لەژێر سێبەریدا کۆبوونەتەوە و باس و قسە و ڕا وتەگبیریان کردوە و هەر بەو هۆیەوە بە تاوەگوێزی ناسراون. سەیدانی "پیرخضری" کە ساداتی تاوەگوێزی لەوانن، هۆزێکی گەورەی بەپایە و ڕێز بوون و بەشێك لەساداتی کوردستانی ئێران و عوسمانی لەو خێڵەن.

گەلێك زانا و پیاوچاکی بەشان و شکۆ لەناویاندا هەڵکەوتوون و لەوانە "سید حسن" ناسراو بە "مەلا ابوبکر مصنف"(٦٤) ە کە باسی زانست و فەزیلەتی ئاشکرا و نهێنی ئەو، لە سەر زمانی خەڵك و لە توێی کتێب و پەرتووك دا کراوە، بەشێك لەو کتێبانەی وا دایناون بریتین لە "وضوح" (فقەشافعی) و "ریاض الخلود" و "سراج الطریق" (سۆفیایەتی و سلوك).

کوڕەکەی واتە "مەلا عەبدولکەریم(٦٥) یش لەزانایانی پایەبەرز و خاوەن کتێب بوە. لەوانە: انذار الاخوان" (وەعظ) و "واضح" (لە تەفسیردا) یە.

هەروەها، نەوەی ئەو خوالێخۆشبوەش - کەناسراو بە "مەلا جامی"(٦٦) یە، خاوەنی نووسراوە و دانراوەیە و لە زۆر زانستدا شەرح و پەراوێزی هەیە. سەیدەکانی بە پایە و ڕێز و ناسراوی ساوجبلاغی موکری [«مەهاباد»ی ئێستا]، لەتۆرەمەی ئەون و نازناو و پایەی "شێخ الاسلامی" ئەو ناوچانە، هی ئەوانە. ئێستاش لەناوچەی

مەریوان کە سەر بە کوردستانی ئێرانە "سید حسن" ناوێك دەژی کە بە زێوەری زانست و عیلم رازاوەتەوە و قازی و دەرس بێژی ناوچەکەیە و خەڵك، رووی تێ دەکەن.

دووهەم ـ هۆزی تاری مرادی

چون لەتۆرەمەی "تاری مراد" ناوێك بوون، ئەو ناوەیان پێ دراوە. بەشێکن لە هۆزی "مەندەمی" کە دواتر، سەربهوردیان بە دوور ودرێژی دەگێڕینەوە. نزیکەی چل ساڵێکە بەهۆی نێوان ناخۆشی و دڵ ئێشانەوە لە هۆزی ناوبراو جیابوونەتەوە و لەوەرگە و بەهارگەی کۆنی خۆیان بەجێ هێشتوە و هاتوونەتە "ئێلاخ" ی کوردستان و شوێنێك بەناوی "تەقارەخان" و "کانی درێژ" بۆتە زستانە هەواریان. بەمەزندە، سەد خێزان و چوارسەد و پەنجا کەس دەبن. کوێخایان "محمد" ناوێکە و لەناویاندا هەتا ئێستا کەسێکی ناودار هەڵ نەکەوتوە.

سێهەم ـ هۆزی تیلەکۆ(٦٧)

نزیکەی دووسەد ساڵ دەبێ لە "قەترە" و "بوار" ەوەکە لە ناوچەی نێوان کەرکووك و بەغدای خاکی عوسمانی هەڵکەوتوون، هاتوونەتە کوردستانی ئێران و لەناوچەی "باشماخ" کە بیست و دوو ـ سێ گوندێك دەبێ نیشتەجێن و

پاشان هەندێکیان پەرەوازە بوون، ٢٥٠ خێزانێکیان چوونەتە بانە- مەحالی "دەشتاڵ" کە بەشێکە لە ئەیالەتی کوردستانی ئێران. نزیکەی ٥٠ خێزانێکیش لەگوندی "چرەچرە" ی ناوچەی "پڵینگان" نیشتەجێ بوون و سێسەد خێزانێکیان هەڵاتوونەتە ناو عێلی جاف و شارەزوور کە بەمەزندە سێ هەزار کەسێك دەبن و لەناوچەی "باشماخ" ی ناوبراو، دامەزراون، واتە زستانە هەواریان لەوێ دەخەن و بۆ هاوینە هەواریش دەچنە "هۆبەتوو" ی کوردستان.

زۆر گوندی ناوچەی باشماخ، مڵکی کوێخا و مەزنی ئەم هۆزەن . عەشیرەتێکی ئازا و دەهەندە و میوانداو و خاوەن سفرەن و خوالێخۆشبووی پیاوی چاك، "عەزیزخانی سەردار کل"(٦٨) ژنی لێ خواستوون و کچی "کوێخا عوسمان" ی [مارەکردوە](٦٩) کە کوێخایەکی بە پایە و ڕێزی ئەو هۆزە بوە و جەنابی مقرب الخاقان "سیف الدین خان" لەو دایکە بوە.

گەرچی هەموو ئاواییەك کوێخایەکی خاوەن ئیعتیباری لەو خێڵە هەیە، بەڵام مەزنی هەموو هۆزەکە "حەسەن بەگ" ناوێکە لە تۆرەمەی «محمد بەگ». "محمد بەگ" یش کەسێکی خاوەن ناوە، چون لەگەڵ "کەریم خانی زەند" دا، پەیمانی برایەتی بەستوە و سەردەمێك لەکوردستان خەریکی چەتەگەری بوە.

پاشـان بەگـوێرەی چەرخی ڕۆژ و شـەو، کـەریم خـان بە وەکیلی و ئەمیریی ئێران دەگات، خوسرەو خانی والی لەسەر کار لادەبرێ و لە شیراز ڕادەگیرێ. نزیکان و خزمەتکاران وا بەباش دەزانن سـەرلەنوێ خـوسـرەوخـان بکرێتـەوە مەئموووری کوردستان. مەسەلەکە عەرزی کەریم خان دەکەن، ئەویش دەڵێ ئەم کارە بەستراوەتەوە بەوەی خاڵۆ محمد بەگ مـەسـڵـەحـەتی بزانـێ و پەسندی بکات یان نا، دەبێ بزانین ئەودەڵێ چی؟ هەواڵەکە بە "محمد بەگ" ڕاگەیێنرا و ئەویش پەسندنامـەکـەی نووسی و بەگـوێرەی قـۆڵ کـێـشـانی ئەو، بڕیاری حکوومەتی خوسرەوخان درایەوە. هۆی دانرانی ناوی هۆزەکە روون نیە و خوا زاناترە.

مەتڵەبی چوارەم

باسی ئەو هۆزانەی وا پیتی یەکەمی ناویان "د" ە

یەکەم ـ هۆزی دوڕاجی

نزیکـەی سـەد خـێزانێکن و ژمـاریان بەمـەزندە دەگـاتە چوار سـەد کەس. بەزسـتان لەناوچەی گاوەرۆ و لەگوندێك بەناوی "رەزوان" و شـوێنی تر مـەڕ و مـاڵات دەلەوەڕێنن و

هاوینان له شوێنیك بەناوی "کانی گوڵزار" هەوار دەخەن. کوێخای ئێستایان قەیخا "عەبدالرحمان" ە و چون له تۆرەمەی "دوراج" ناوێکن، بەوناوە ناسراون. هەندێ لەم خێڵە بڵاوەیان کردوە و لەخاکی گەڕووس و کولیایی دەژین.

دووهەم - خێڵی دۆم

هۆی ناونرانیان روون نیە. نزیکەی دووسەد خێزانێك دەبن و بەمەزندە ٥٠٠ کەسێك دەگرنەوە. ئیش و کاریان تەنیا کلاش کردنە. بەشێکیان دانیشتووی شاری سنەن و لەوێ ماڵیان هەیە. بەشێکی دیکەیان زستان لە گوندەکانیاندا دەمێننەوە و بەهار و هاوین بەگوێرەی کات و وەخت، دەگەڕێن و باجی دیوەخان و بژیوی خۆیان هەر لەو پیشەی کلاش کردنە پێك دینن. لەناویاندا، هەتا ئێستا کەسانی ناسراو و ناوبەدەرەوە هەڵ نەکەوتوون.(٧٠)

مەتلەبی پێنجەم
باسی ئەو هۆزانەی وا [پیتی] یەکەمی ناویان "ز" یە

یەکەم - زەردوویی

چۆن باپیرەگەورەیان نەخۆشی زەردوویی گرتوە و بەهۆی نەخۆشییەکەوە رووی زەرد هەڵگەڕاوە، بە "زەردوویی" کە کورت کراوەی " زەردڕوویی" یە، ناوی دەرکردوە و تۆرەمەکەشی، هەر بەناوی ئەوەوە دەناسرێن. ئەم هۆزە دەکرێن بە چوار بەشەوە و هەر لقێك ناوێکیان هەیە:

یەکیان بە «ساتیاری» دەناسرێ و ئەویش بەهۆی ئەوەوە کە باپیرەگەورەیان سەعاتی هەبوە وئەم لقە، بەوەوە نیسبەتیان دراوە. لە زمانی کوردیدا، [وشەی] سەعاتداری یان تووشی ئاڵ و گۆڕ کردوە و ناوی "ساتیاری" یان لێناوە.

یەکی دیکەیان، هۆزی «کەمانگەر» ە(٧١) کە ئێستا بەشێکیان لەشاری سنە دەژین و بەشێکی دیکەیان لە ئاواییگەلی کوردستاندا بڵاو بوونەتەوە و ئیشیان نۆکەرایەتی کردنی حاکمان و گەورە پیاوانی شارەکەیە. لەم هۆزە، "مەلا ئەحمەد" ناوێك هەڵکەوتوە کە زانا و ساڵکێکی تەریقەی نەقشبەندی بوو و مزگەوت و خانەقای لە گوندی

"کوکسارد" دروست کردبوو چەند موریدێکیشی هەبوو. دوای مردنی ئەو، کوڕەکانی هەمان شێوەیان گرتۆتەبەر و بەهەمان ڕێبازدا دەڕۆن.

لقێکی دیکەیان بە «ڕوانی» ناوبانگیان دەرکردوە، ئەویش لەبەر ئەوەی مەزرا و لەوەرگەیان لە گوندی "ڕوان" ی جوانڕۆیە وئێستاش هەر لەو دێیە نیشتەجێن و باخاتیان ناوەتەوە و بونەتە گوندنشین.

لقێکی دیکەیان بەناوی «شاقوباد» ی باپیرەگەورەیانەوە ناونراون. ئەم لقە، لە ئاواییگەلی ئەیالەتی کوردستاندا، بڵاو بوونەتەوە و خێوەت نشینیان وەلاناوە و لە خانووبەرەدا دادەنیشن.

لەم هۆزی زەردووییە، ئێستا نزیك بە دووسەد خێزان لەناوچەی "فیض اباد" ی کرماشان نیشتەجێن و خەریکی بازرگانین. سەد خێزانێکیان هەڵاتوون بۆ شارەزوور و[لەوێ] دامەزراون و خەریکی کشت و کاڵن. نزیکەی پەنجا خێزانێکیش کە بەمەزندە دووسەد کەس دەبن، لەخاکی جوانڕۆدا بەحاڵی دەوارنشینی ماونەتەوە و لەوەرزی بەهار و هاویندا لە کوێستانەکانی جوانڕۆ ـ ناسراو بە "سەردەخانی" و "ویراش" و "تین دوزەپوچ" [؟](٧٢) و "دەرەنیان" مەڕ و ماڵات دەلەوەڕێنن و لەوەرگەی پایز و زستانیان لەسەر ئاوی سیروانە بەناوی "ئەنجیرەك" و "ڕوان".

دووهەم ـ هۆزی زەندییە

باسی ئـەم هـۆزە بەهـۆی "کـــــەریم خـــــانی زەند"و [زەندییـەکان] ی دیکەوە کـەوتۆتە ناو زۆر کـتـێبی مـێژووی ئێـرانەوە. نزیکەی چوار سـەد خـێـزانیـان لە ئاواییـگەلی کوردسـتان کـە بریتی بن لـە "ماچکە" و "ئالـێ پینەك"(٧٣) و "قەلا پۆلا"(٧٤) و... هتد، نیشتـەجێن و خەریکی ئیشی کشت و کالن. بەلام پێـشـتـر رەسمی خـێوەت نـشـیـنـیـان هەبوە و گـەرمـێن و کـوێسـتـانـیـان کـردوە. دوای تێکچـوونی دام و دەزگای "نادر شا" و"عەلی شا" و "ابراهیم شا"، حـەسەن عەلی خـان حـاکـمی کـوردسـتـان لەوێی راگـوێسـتن و لە "ئێـلاخ" ی کوردستانی دانان؛ لەو کاتەوە تا ئێستا لەوێ دەژین.

تەفسیلی ئەم کورتەیە، بە شێوەی خوارەوەیە:

"مـیـهـر عـەلی خـانی وەلا شـجـیـردی" دراوسـێی هۆزی زەندییە بوو. "زەند" ەکان لە [گوندی] «پەریە» دادەنیشتن و هەمـیـشـە خـەریکی وێرانگەری لە ناوچەی "عـەلیـشـەکـەر" و تالان و برۆ لەمـلکەکـانی "مـیـهـر عـەلی خـان" بوون و هـیـچ درێغییـەکیـان لە ئازار و زیانگەیاندن و کوشت و بڕ و تالان نەدەکـرد. مـیـهر عـەلی خـانیش کە توانای وەسـتـانی نەبوو، لەڕووی ناچارییەوە ناوچەی خۆی بەجێ هێشـتـبوو و پەنای بردبووە بەر "حـەسەنعەلی خان" حاکمی کوردستان.

لەو سەردەمەدا، هێشتا پادشاهێکی سەربەخۆ و دەسەڵاتدار و حوکمێکی [سەقامگیر] لە ئێران نەبوو و جیا لە خەڵکی کوردستان، نزیکەی پێنج شەش هەزار سوارەی ئەفغانی و چواردۆڵی(٧٥) و کولیایی و هەندێ "ئاژاوەچی" ی تر، بە دەوری حەسەن عەلی خانەوە وەکۆ ببوون و[ئەویش] کە دەسەڵاتێکی بەخۆیەوە دیبوو، بە ئامانجی تۆڵەسەندنەوە لە میهر عەلی خان و وەرگرتنەوەی مڵکەکانی، لە سنەوە کەوتە ڕێ و کاتێ گەیشتە ناوچەکە، سەرۆکانی زەند وەك کەریم خان و "شێخ عەلی خان" و ئەوانی تر، بەسوپای زۆر و ئەوپەڕی ئامادەییەوە لەبەرانبەریدا، وەستان.

بەیەکدادانی دوو سوپا، لە ساڵی ١١٦٣ [=١٧٤٩-٥٠] رووی دا. پاش هەوڵ و تێکۆشانی زۆر، لەشکری حەسەن عەلی خان سەرکەوت، سوپای زەند تێك شکا و لەبەریەك چوو. ژمارەیەکی زۆر لەناودارانی زەند کوژران و روویان کردە وڵاتی نەبوون. [ئێنجا حەسەن عەلی خان] مڵکەکانی میهر عەلی خانی بۆ ئەستاندەوە و بەوپەڕی سەربەخۆییەوە لەسەر کاروباری خۆی داناوە. نزیکەی هەزار خێزانی زەندیشی بە زۆر راگوێست و لەخاکی کوردستان نیشتەجێی کردن.

دوای ماوەیەك کە حەسەنعەلی خان لە شەڕ و کوشتاری سەلیم پاشای باباندا تووشی شکست هات و

سوپا و حەشیمەتی دەوروبەری بلاوەیان کرد، کەریم خان هەوای تۆلەسەندنەوە لەسەری دا و بە ئامانجی شەڕی حەسەن عەلی خان، سوپایەکی بێ هەژماری پێکەوە نا و [بەرەو سنە] کەوتە ڕێ. "ابراهیم بەگی وەکیل"(٧٧) ی کوردستان و هەندێکی تر لەگەورە پیاوانیش لەو ماوەیەدا، دڵیان لەحەسەن عەلی خان ئێشابوو، لەگەڵ هوردووی کەریم خان کەوتن.

ئیمام قولی خان"(٧٨) ی زەنگەنەش کەپێشتر بەحیسابی دراوسێیەتی [ئەردەڵان]، جەزرەبە و ئازار و زیان و زەرەری زۆر و شکست و بەردەست بوونی لەحەسەن عەلی خان دیتبوو و ئەوپەڕی ڕەقەبەری لەگەڵیدا هەبوو، دەرفەتی تۆلەسەندنەوەی بۆ هەلکەوت و بە لەشکری کرماشانەوە لەگەڵ هۆردووی کەریم خان کەوت و لە پێناو دەرکردن و لەناوبردنی حەسەن عەلی خاندا بوو بە هاودەست و هاوپەیمانی کەریم خان.

حەسەن عەلی خان، کەتوانای وەستانی لەخۆیدا نەدەدی، تکاکاری نارد و گوتی ئامادەیە خوشکی خۆی لەکەریم خان مارە کات و کۆتایی بە شەڕ و کوشتار بێنێ. بەلام کەریم خان قەبوولی نەکرد و ڕووی کردە سنە. حەسەنعەل خان هەلات و لەگوندی "قەرە تەوەرە" لەسەر سنووری نیوان کوردستان [ی سنە] و گەڕووس و

هەوشار کە ئەودەم قەلایەکی قایمی هەبوو، خۆی مەلاس دا. کەریم خان، "شێخ عەلی خانی زەند" ی کردە مەئموور بۆ ئەوەی گەمارۆی قەلاکە بدات، بەلام هیچی پێ نەکرا و قەلاکەی بۆ نەکرایەوە، ئێنجا بێ هیوا و زیان پێ گەیشتوو، گەڕایەوە دواوە.

لەلایەکی ترەوە کەریم خان، دوای کوشتن و وێران کردن و تالان و خراپەکاری لە سنە، هەموو شارەکەی لەمزگەوت و مەدرەسە و مال، چۆل کرد و ئاگری تێ بەردان. لەو بنەماڵە "زەندی" یانەش کە کۆچ درابوون، ئەوانەی وا ناسراو و دەولەمەند بوون ناردنیەوە بۆ ناو عێلی زەند و نزیکەی سەد و پەنجا خێزانیش لەبەر هەژاری و نەداریی لەکوردستان مانەوە. هەرئەوانە، ئەمڕۆ ماونەتەوە و زگ وزایان کردوە، بەچەشنێك کە ئێستا نزیکەی چوار سەد خێزان دەبن و لەو ئاوایيانەدا کە ناویان برا، نیشتەجێن و خەریکی ئیش وکاری رەعیەتین.

مەتڵەبی شەشەم

باسی ئەو هۆزانەی وا [پیتی] یەکەمی ناویان "س" ە

یەکەم ـ سنگوڕ

ئەم هۆزە، ئێستا نزیکەی پەنجا خێزانێك دەبن کە بەشێکیان لە گوندی "نیاز" و بەشێکی دیکەیان لە ئاواییگەلی دیکەی "ئێلاخ" نیشتەجێن. پێشتر دەوارنشین بوون و بەهار و هاوین لە ناوچەی "ئێلاخ" ی کوردستان و پایز و زستان لەلای "زەهاو" مەڕ و ماڵاتیان دەلەوەڕاند. ئەم پەنجا خێزانە بەمەزندە دوو سەد نەفەرێك دەبن و هۆی دانانی ناوەکەیان روون نییە، هەروەها کەسی ناوبەدەرەوەیان لێ هەڵ نەکەوتوە و کوێخا و مەزنێکی مەعلوومیان نیە.

دووهەم ـ سوور سوور

ئەم هۆزە لەسەردەمی پادشاهی خوالێخۆشبوو "شا سوڵتان حوسەین" [ی سەفەوی] دا، لەگەڵ "تەیموور بەگ" لە "کۆم" و "غیاب" ی خۆراسانەوە بە ئەمری شای رەحمەتی هاتوونەتە کوردستان و ماوەیەك هاوینە هەواریان خستۆتە مەریوان و بۆ پایز و زستانیش

چوونەتە شارەزوور و لەوێ ماونەتەوە، لەحەشیمەت و دەست و پێوەندی " ئیبراهیم بەگی وەکیلی کوردستان" بوون و پاشان بەحوکمی حاکمی کوردستان، لەمەریوان راگویزراون و ئاوایپگەلی «مامەند»، «بلوجە»، «ئاسنگەران»(٨١)، «مرواری»، «ئەختەخان»، «ترازولە»، «پشت حەنەك»، «وشترمل»، «مەیدانە»، «ئاساوڵە»(٨٢)، «هەپوشان»، «کە چەڵە»، «کاوشان» و «تانیە»... وهتد بۆتە هەوارگەی بەهار و هاوینیان. لەناوەڕاستەکانی پایز و زستانیشدا، وەك پاشماوەی هۆزەکانی کوردستان چوونەتە گەرمێنی زەهاو و لەوێ مەڕ و مالاتیان لەوەڕاندوە.

لەسەردەمی حکوومەتی والی خوالێخۆشبوو "امان الله خانی یەکەم" دا، چوونی زەهاویان لێ یاساخ کراوە ولەو گوندانەی سەرەوەدا نیشتەجێ کراون. هۆزەکە، ئێستا بوە بە دووبەشەوە: یەکیان بەهەمان ناوی "سوور سوور" ەوە ناو دەبرێ بەلام ئەوی دیکەیان بە "شێخەسورخابی" دەناسرێ. کوێخای ئێستای تاقمی سور سوور، "کووچك سوڵتان" و قەیخای شێخە سورخابییەکان، "سولەیمان سوڵتان" ە، کە بەپێی داب و رەسمی خۆیان بە کوێخا دەڵێن سوڵتان.

هەر دوو تاقمەکە [بەسەریەکەوە] دووسەد خێزانێك

دەبن کە هەندێکیان لەملکی ڕێزدار «امان اللە خانی وەکیل»(٨٣) و هەندێکی دیکەیان لە ئاواییگەلی ناوبراو دا نیشتەجێن. لە بەهار و هاویندا، ئەوانەی وا خاوەنی مەڕ و مانگای زۆرن، هەر لەو هاوینە هەوارانەی خۆیان کە ناومان بردن، بەشێوەی دەوارنشینی و کوێستانچیەتی دەمێننەوە.

هۆی ناونران: چۆن دووسی کەس لە باو و باپیرانیان سوورفل بون، ئەمانیش بە «سوور سوور» ناویان دەرکردوە، تاقمی "شێخ سورخابی" ش چون لەبنەچەکی "شێخە" ناوی کوڕی سورخاب بوون، بە شێخە سورخابی ناوبراون. کەسێکی ناوداریان لێ هەڵ نەکەوتوە.

مەتڵەبی حەوتەم

باسی ئەو هۆزانەی کە پیتی یەکەمی [ناو] یان، پیتی «ش » ە

یەکەم ـ شاقوبادی

ئەم هۆزە، بەشێکن لە عەشیرەتی «زەردوویی» کەپێشتر باسیان لێوە کرا. هۆی ناونران: لەبەرئەوەی

«شاقوباد» ناوێك كوێخا و گەورەیان بوە، ئەوناوەیان پێ دراوە. دە تا بیست خێزانێكیان كە نزیكەی شەست - حەفتا كەس دەبن، لە خاكی جوانڕۆ لە مەحاڵی كوردستانی ئێران ماون و تائێستا كەسێكی بەناوبانگیان لێ هەڵنەكەوتوە.

دووهەم - شامەنسووری

بەشێكن لە هۆزی «كرِكرِه»، كەدواتر باسیان لێ دەكرێ. ئێستا، دە-دوازدە خێزانیان لەناو «كركەیی»[گورگەیی] دا، ماونەتەوە و دەبێ چل-پەنجا كەسێك ببن. بەهار و هاوینان لە گوندی «ئیمام» و «كوردمیران» لە ناوچەی «ئێلاخ» ی كوردستانی ئێران، خەریكی ئاژەڵداری و كشت وكاڵن و چەند خێزانێكیان لە «كولیایی» دەژین. بەپایز و زستانیش لەگەڵ پاشماوەی عێلاتدا، هەواریان دەخەنە لای «زەهاو». كوێخای ئێستایان«نەبی» ناوێكە، كە كوێخای «كرِكرِەییەكان» یشە. هەتا ئێستا، كەسێكی خاوەن ناوو ئیعتیباریان لێ هەڵنەكەوتوە.

سێهەم - شێخ ئیسماعیلی

لەسەردەمی پادشایەتی خاقانی بەهەشتی «فەتح عەلیشا»دا(٨٤)، خودا بەرگی نووری لەبەر كات، خوداڵێخۆشبوو «حاجی میرزا ئەحمەدی كوردستانی»، كە

ئەودەم لە پێتەختی تاران- خوا لەکارەساتی بپارێزێ دارۆغەی دەفتەر بوو، گوندی "دیهەج" ی لەناوچەی اسفند ئاباد کڕیوە و بەدڵنەوایی کردن ئەم هۆزەی لەلای "کلدو و ئاودە" وە کە عاید بە بەغدان، هێناوەتە کوردستان و لەم گوندە مەزرا و لەوەڕگەی پێ داون. [ئەوانیش] بەبەهار و هاوین لەوێ مەڕ و ماڵاتیان لەوەڕاندوە و بۆ پایز و زستان بەشێکیان چوون بۆ گەرمێنی لوڕستان و لە بەشێکی تریشیان لە زەهاب هەوار دەخەن.

ئێستاش، گوندی ناوبراو لەمیراتگرەکانی خوالێخۆشبوو میرزا ئەحمەدەوە گەیشتۆتە دەستی پایەبەرزی لە خاقان نزیك - "میرزا عەلی نەقی" سەررشتەدار و لەشکرنووس. هۆزەکە بەهاران و هاوینان هەر لەوێیە و دوو کەیخودایان هەیە: «قەیخامراد» و «قەیخا حوسەین عەلی». ژمارەی خێزانیان بەمەزندە سەد و پەنجایە و نزیکەی چوار سەد کەس دەبن.

هۆی دانرانی ناوی شێخ ئیسماعیلی ئەوەیە کە ئەو کاتەی لەخاکی عوسمانی دادەنیشتن، شوانکارەی "شێخ ئیسماعیلی بەرزنجی "بوون و هۆزەکەش بە ناوی ئەوەوە نیسبەت دراون و شێخ ئیسماعیلی یان پێ گوتوون. شێخ ئیسماعیلی بەرزنجیش کەسێکی ناسراو و لە زومرەی مەشایخ و عارفان دەژمێردرێ. بەشێك لە هۆزەکە هەر

لەلای بەغدا ماونەتەوە و بەشێکیشیان لە سلێمانی و شارەزور چوونەتە ناو عێلی جافەوە.

مەتڵەبی هەشتەم

باسی ئەو هۆزانەی وا [پیتی] یەکەمی ناویان "ق" ە

یەکەم ـ قالقالی

ئەم هۆزە، بەشێکن لەعێلی "گەڵباخی" کە چۆنیەتی و ژمارەیان دواتر دەنووسرێ و لە رابوردودا لەگەڵ "گەڵباخی"یەکان پایز و زستان چوونەتە شارەزوور و لە بەهار و هاویندا مەڕ و ماڵاتیان لەکوردستانی ئێران لەوەڕاندوە، تا ئەو کاتەی کە لەسەردەمی امان الله خانی یەکەم، والی ناوچەی کوردستاندا و بەحوکمی ئەو لە ئاوابیگەلی " حاجی موسا" و "گڵە سوور" و "دێ سوور" و "شیخ حەیدەر" و "دەباغ" و... هتد نیشتەجێ کران و چوونیان بۆ شارەزوور یاساخ کرا .

بەڵام بەشێکیان هێشتا بەهار و هاوین لە هاوینەهەواری نزیك گوندە ناوبراوەکان خێوەت هەڵدەدەن و هەندێکی دیکەیان چوار وەرزە لە گوندەکاندا ماونەتەوە و ناجوولێنەوە واتە خێوەت نشینییان بەیەکجاری وەلاناوە.

کوێخایان لە گوندی "هاجی مووسا"، "کوێخا مەلیك" و هەروەها لە "کیلە سوور" و "دێ سوور" «قەیخا مەردان»ە. هۆی ناونرانیان ئەوەیە لەبەر ئەوەی زۆر قسە دەکەن و بە دەنگی بەرزیش دەدوێن، پێیان گوتوون "قالقالی"؛ لە دابی کوردەواریدا «قالقالی» بەو کەسانە دەڵێن کە فرەوێژ ودریژدادڕن.

دووهەم ـ قوبادی

ئێستا نزیکەی دووسەد خێزان و هەزار کەسێك دەبن، لە وەچەی "کاکە جان" ناوێکن کە خۆی بە تۆرەمەی خالیدی کوڕی وەلید دەزانێ و بەدوورەپەرێزی و لە خوداترسی ناوی دەرکردوە و گوایە لە ئەسڵی عەرەبەوە هاتوە. هۆزەکە، تۆرەمەی قوباد ناوێکن کە عەسکەری کاکە جانی ناوبراو بوە و بەهۆی ئەوەوە بە "قوبادی" ناسراون. سەرۆکی هۆزەکە و چەند هۆزی خێوەت نشینی تر لە ناوچەی جوانڕۆ، ئێستا "حەبیب بەگ" ێکە، کە پێشتر باسی لێوە کرا.

لەوەڕگە و مەزرای ئەم هۆزە لە بەهار و هاوین، مەزرای "بازان" و "نەهراب" ی جوانڕۆیە و پایز و زستانیش بۆ لەوەڕاندنی مالاٚت دەچنە پشت شاخی "شێخان" و خاکی زەهاو.

لەم هۆزە، کەسانی ناسراو بە ئازایەتی و پیاوەتی هەڵکەوتوون. یەکیان، "ئەحمەدبەگ" ناوێکە کە تا ئێستاش لەناو عێلاتی کوردستاندا بە ئازایەتی و بە جەرگی ناوی دەبرێ.

سێهەم ـ قەشە

لەسەردەمی زۆر زوودا، باپیران و پێشینیانیان مەسیحی بوون و وکەوتوونەتە شوێن قسەی قەشەکەیان، ئینجا ناوی "قەشە" یان پێ دراوە بەڵام دواتر، شەرەفی موسوڵمان بوونیان پێ بەخشراوە.

ئەم هۆزەش، رەعیەتی جوانرۆن، هەندێکیان ئێستا لەخاکی کرماشان و بەشێکی دیکەیان لەشارەزور و سلێمانی دادەنیشن. نزیکەی پەنجا خێزانێکیشیان لەخاکی جوانرۆ ماونەتەوە کە بەمەزندە دووسەدکەس دەبن. لەوەرگەی ئاژەڵیان لەوەرزی بەهار و هاویندا، کوێستانی "ویراس" و "ویرەنیان" ە. پایز و زستان دەچنە "روان" و "ئەنجرەك" لەخاکی جوانرۆ و نزیك "سیروان". کوێخایەکی بەپایە و رێز وکەسێکی ناوداریان نییە.

مەتڵەبی نۆهەم

باسی ئەو هۆزانەی کە پیتی یەکەمی ناویان " ك" [و "گ"] ە

یەکەم - کورکەیی

ئێستا، لەخاکی کوردستان نزیکەی سەد خێزانێکن و بەشێکیشیان لەناوچەی کولیایی و "سونقوڕ" دەژین. پێشتر، لەوەرگە و،مەزرای بەهار و هاوینیان لەخاکی کوردستان بوە و بۆ پایز و بەهار چوونەتە گەرمێنی زەهاو. بەڵام چەند ساڵێکە کۆچی گەرمێنیان وەستاندوە ولە ئاوایی‌گەلی "سیلسیلە" و "زێویە" ی عاید بە ناوچەی "ئێلاخ" ی کوردستان نیشتەجێ بوون وپایز و زستانیش لەوگوندانە دا کە ناومان هێنان دەمێننەوە، بۆ بەهار و هاوینیش هەواریان لەدەوروبەری هەر ئەو گوندانە دەخەن و ئاژەڵ دەلەوەڕێنن.

قەیخای ئێستایان کوێخا "نەبی" ناوێکە و تائێستا کەسێکی بەناوبانگیان لێ هەڵنەکەوتوە. هۆی ناونران: چون بزنی زۆریان بوە و کورك - واتە مەرەزیان فرۆشتوە،ناوی "کورکە"یی یان لێ نراوە.

دووهەم ـ هۆزی کەشکی

نزیکەی ٢٥٠ خێزان و بەمەزندە، سەد هەزار کەس [دڵنیام هەڵەیە و دەبێ هەزار یاخود سێ هەزار بێت] بەنیر و مێ و گەورە و بچووکەوە دەبن. پایزو زستان لەهەندێ [ناوچەی] گەرمێنی " زەهاو" و لورستان هەوار دەخەن و مەڕ و ماڵات دەلەوەڕێنن. بەهار و هاوینانیش، بەندی "فەراجان" و "روانسەر" و کامیاران دەبێتە هەوارگەیان وبە مەڕ و ماڵات لەوەڕاندن و کشت و کاڵ ژیان دەبەنە سەر.

مەزن و کوێخای ئێستایان بەکردەوە، "فەتحوڵڵا بەگ" ە ولەبەر ئەوەی لە دۆی ئاژەڵ کەشکێکی زۆر دەگرن و لە شوێنی تر دەیفرۆشن، بە کەشکی ناسراون. هەتا ئێستا کەسێکی ناوبەدەرەوە و ناسراوی هەڵکەوتوویان نەبوە.

سێهەم ـ هۆزی کەلاشی(٨٦)

نیوەی ئەم تایفەیە ئێستا گوندنشینە و لە ئاواییگەلی "دلومەم" و "بێخوی" و "قەلا" ی جوانڕۆ و «تەرخان ئاوا» ناو(٨٧)، نیشتەجێن و نیوەکەی تریان دەوارنشینن. پایز و زستان لەگەڵ رەعیەتی باوەجانیدا، لەلای زەهاو مەڕ و ماڵات دەلەوەڕێنن، بەهار و هاوینیش لەسەردەسیر و کوێستانی "ماکوان" دەبەنە سەر. کشت و کاڵ و باخاتیان

لەگـــوندی "تەرخـــان ئاوا" ی عـــایـد بە جـــوانڕۆیە. ژمارەیەکیشیان لەخاکی کرماشان و شارەزوور و... هتد پەڕەوازەن.

دەوارنشـینەکانی ئەم هۆزە، ئێـستا نزیکەی شـەست خێزانێك دەبن و دووسەد و پەنجا کەسێك دەگرنەوە. زانا و پیـاوخـاسـێکی زۆر لەم هۆزە هەڵکەوتوە، کـە لە ناوچەکانی جوانڕۆ و هتد... خـەریکی دەرس گوتنەوە و خوتبەبێژی و پێش نوێژی بوون. ئێستاش "مەلا ئەحمەدی مـەلا باشـی" کە بەرپرسی مـەوقـووفاتی کـوردسـتـانە، لەم هۆزەیە. هۆی ناونران: گوندەکانیان راوگە و نێچیرگەی چاکن و کاتێ یەکی لە حاکمانی کوردستان لە زستاندا بۆ رۆژێك لەوێ مـاوەتەوە، بۆ بەرچایی و شـێو، چێشـتـیان لەگۆشتی مەڕەکێوی و بزنەکێوی بۆ ئامادە کردوە، مەڕە کـێـویش بەزمـانی کـوردی پێی دەگـوترێ "کـەڵ" و بەو بۆنەیەوە بە «کەڵ ئاش» ناویان دەرکردوە.

چوارەم ـ هۆزی گەڵباخی

لەسـەردەمی شـایەتی بەهەشـتی "شـاە تەهمـاسب" ی سـەفـەویدا(٨٨)، لە قـەڵاچوالانی سلێـمانییـەوە هاتوونەتە کـوردسـتـانی ئێران. پیـاوانی ناوداریان لەشـاری سنە نیشـتـەجێ بوون و خـەریکی خـزمـەتکاریی و نۆکـەرایەتی

حاکمانی کوردستان و گەورە پیاوانی وڵات بون، بەشێکی زۆریشیان کەسب و کاریان کردوە. ئەوانی دیکەش بەهەوارچییەتی بەهار و هاوین لەکوێستان و زۆزانی کوردستان [سنە] و پایز و زستانیش لەمەحاڵی شارەزوور ماونەتەوە و ئاژەڵیان بەخێو کردوە.

نزیکەی بیست ساڵێك لەمەوپێش(٨٩) لەگەڵ عێلی جاف کەوتوونەتە شەڕێکی توندەوە و چەند کەس لە هەر دوو لایان کوژراوە. لەوکاتە بەدواوە، بەهۆی دوژمنایەتی عێلی جافەوە، ئیتر نەچوونەتە شارەزوور و پایز و زستان لەهەندێ گوندی کوردستان وەك "کێلەکەبوود"(٩٠) و "کتك" و "مەڕە" و "یاپل" و "روخەنجەرە" و"کانی سپی" و "ابراهیم ئاباد" و "کۆس عومەر" و "زەڕینە" و... هتد دا، خانووبەرەیان دروست کردوە و بە شێوەی نیشتەجێیی دەژین و لە ئێلاخاتی ئەو ناوچانە و شوێنی تر خەریکی ئاژەڵدارین.

ئەوانەی ئێستاش لە شێوەی خێوەت نشینیدا ماونەتەوە، نزیك بە ٥٠٠ خێزان و بە نیرومێ و گەورە و گچکەوە، سێ هەزار کەس دەبن. هەر چەند خێزانەی کوێخای خۆیان هەیە، بەڵام گەورەی هەموو کوێخاکان دووکەسن: " قەیخا حەسەن" و "قەیخا خەسرەو". تائێستا ناوی کەسێکی ناوداری وامان لەو هۆزە نەبیستوە کە

شـــایانـی باس بێت. هۆزی "وەرمــزیار" یش بەشـــێك لـەم عـێلـەیە و هەر بەوان دا دەنرێ(٩١). هۆی ناونـرانیـشـیـان ئاشکرا نییە.(٩٢)

پێنجەم - هۆزی کەڵهوڕ(٩٢)

نزیکەی دوسەد خێزان و بەمەزندە هەزار کەس دەبن. لەناوچەی سـەقـز، بەشـێـوەی دەوارنـشـیـنی دەژین و لە ئاوایيگەلی سـەقز دا گـەرمـێن و کوێستان دەکەن. نزیك بەسەد خێزانێکیشیان چەند ساڵێکە دەستیان لەخێوەت نشینی هەڵگرتوە و لە ئاوایی «رۆستەمان» و قشلاخەکانی رۆسـتـەمان - سـەربە مـەحاڵی خۆڕ خوڕە کە ناوچەیەکی کوردستانی ئێرانە، نیشتەجێ بوون.

لەناو ئەم تایفەیە- ئەوانەی وا دانیشتووی کوردستانی ئێرانن، کەسێکی ناسراو و ناودار هەڵنەکەوتووە "مـیرزا" ناوێك نەبێ کـەلە شـەڕی نێـوان خـوسرەوخـانی حـاکـمی کـوردســتــان و "ئەڵلاقـوڵی خـانی زەنگەنە"- حـاکـمی کرماشاندا، ئەڵلاقولی خانی کوشتوە و ناوی کەوتۆتە سەر زمانی خەڵك.

ئەم تایفـەیە، لقـێکن لەهۆزی کـەلهـوڕی "ئەیوان" کـە زێدیان خـاکی "دارالدولە" ی کـرمـاشـانە. لەکـۆتاییـەکـانی پادشاهی سـەفەویدا(٩٤) کاتێ حەسـەنعەلی خان حوکماتی

[ئەردەڵانی] دەکرد، ابراهیم بەگی وەکیلی کوردستان(٩٥) رێنوێنی ئەم هۆزەی کرد و هێنانیە خاکی کوردستان، مەزرا و لەوەرگەی دانێ و کردنیە رەعیەتی کوردستان. هۆی دانرانی ناو، بە چەشنێك کە خۆیان دەڵێن، ئەوەیە: نەوە و نەتیجەی "حر" ی شەهیدن و وشەکە، لەزمانی کوردی دا، تووشی گۆڕانکاری هاتوە و بۆتە کەڵهوڕ، خوا زاناترە.

شەشەم ـ هۆزی گۆران(٩٦)

هەندێکیان ئێستا لەشاری سنە نیشتەجێن و زۆربەی بازرگان و پیشەساز و کاسبی شارەکە، لەو هۆزەن. دانیشتوانی ناوچەگەلی «هەورامان» و «ژاوەرۆ» و "گاوەرۆ" و "پلێنگان" یش، لقی ئەوانن. زانا و خواناس و پارێزکار و لەخواترسی ئەم هۆزە لە هەموو هۆزێکی دیکەی کورد زیاترن، وەك خوالێخوش بووی تاعەت قەبووڵ(٩٧)، «حاجی مەولانا ئەحمەد»، کە لە سەرەتای مانگی سەفەردا کۆچی دوایی کرد، لە تایفەی گۆران و بەحەق لەزانستی مەعقوول و مەنقوول و خواناسی و پارێزکارییدا لە ژوور هەموو عالمانی کوردی ئەم سەردەمەوە بوو. ناوبراو، لەناو عالمانی ئەم رووپەڕانەدا، بۆ فەتوای ئیش وکاری شەرعی و جامیع بوونی زانست، جێگای گومان نەبوو.

[هۆزی گۆران] دەبێ نزیکەی دوو هەزار خێزانێك بن کەدە هەزار کەسێك بگرێتەوە. ماوەیەکی دوور و درێژە خیلایەتییان وەلا ناوە و گوند و شارنشینیان هەڵبژاردوە مەگەر ژمارەیەکی کەمیان کەنیشتەجێی گوندن و بۆ ئاژەڵ لەوەڕاندن لە بەهارەوە تا دوو مانگ لە هاوین، لەماڵ دەچنەدەرێ و لەدەور و پشتی ئاواییەکەیان سێ مانگێك دەمێننەوە و ئینجا دەگەڕینەوە ماڵێ خۆیان.

پێش ئەوەی تایفەی ئەردەلانی لەکوردستان دا دەسەلات بستێنن، سەرۆك و مەزنی ئەم هۆزە لەناوچەی پلێنگان دانیشتوون،کە قەلایەکی سروشتی لێیە و دەست بەسەرداگرتنی زەحمەتە و دەوڵەت و ماڵێکیان هەبوە و زۆر عەشیرە و هۆز گوێ لەمستیان بوون [بەلام] دوای ئەوی خانانی ئەردەلان لەکورستاندا هێزیان گرت، دەستی گەورە پیاوان [ی گۆران] لەدەسەلات کورت کرایەوە.

لەهۆزی گۆران ژمارەیەکی زۆریشیان لەخاکی "دارا الدوله" ی کرماشان نیشتەجێن.

حەوتەم ـ هۆزی کۆیك(٩٨)

هۆی دانرانی ناویان ئاشکرا نییە، نزیکەی سەد و پەنجا خێزان دەبن کە ڕەنگە شەش سەد کەسێك بگرێتەوە. بەهار و هاوینان لەناوچەی ژاوەرۆ، مەحاڵی

"ئێلاخ" ی کوردستان مالات دەلەوەڕێنن و بەپایز و زستان لەگەرمەسێری ناوچەی ناوبراو هەوار دەخەن. روون نییە لەسەردەمی کام سولتاندا هاتوونەتە کوردستان ونازانرێ ئایا کەسێکی ناوداریان لێ هەلکەوتووە یان نا؟

هەشتەم - تیرەی "کۆماسی"

له "کوڕه وێز" که ناوچەیەکی کوردستانی ئێرانە، دەژین و بەمەزندە نزیکەی دووسەد خێزان دەبن کە هەزار نەفەر دەگرێتەوە. بەهارو هاوین لە ئێلاخاتی ناوچەی ناوبراو و پایزو زستان لەگەرمەسێری هەمان ناوچەدا هەوار دەخەن. لەزەمانێکی زووەوە شوێن و زێدیان هێناوەتە کوردستانی ئێرآن و لەسەردەمی شایەتی جێگای پەنا- شاعەبباسی سەفەوی و لە ڕۆژانی حکوومەتی خوالێخۆشبوو «هەلۆخان» ی(١٠٠) بنی اردلان دا ، له ئێران هەلاتوون و چوونەتە ناو دوو هۆزی " شوان"(١٠١) و شێخ بەزینی(١٠٢) و لە نێوان کەرکووك و حەریردا گەرمێن کوێستان دەکەن.

ماوەیەك لەوێ ژیاون تا لەسەردەمی حکوومەتی خان ئەحمەدخانی بەنی- ئەردەلان و پادشاهیی "شێخ صەفی"دا(١٠٣)، کە خان ئەحمەد خان هێز و دەسەلاتی بەسەر ولاتی مووسل و حەریر و کەرکوکدا گرت،

سەرلەنوێ رایگوێستن و هاوردنیەوە سەر جێ و مەکانی ئەسڵی خۆیان و لەوکاتەوە تا ئێستا لەهەمان شوێن - کەناوی "کورەوێز"ە دەژین.

کەسێکی ناسراویان لەناو هەڵکەتبێ، «مستەفا» نوێك بوە کە کەریم خانی زەند پێش ئەوەی بە روتبەی ئەمیریی و وەکیلی بگات، لەگەڵ ئەو و سی چل سواری زەند و کۆماسیدا لە کوێستانەکانی کوردستان خەریکی چەتەگەریی بوو. مستەفا لەگەڵ کەریم خان پەیمانی برایەتی بەستبوو و لەناو خۆیاندا وایان دانابوو کە هەرچی لەرێی دزی و ڕێگرییەوە پەیدای بکەن، نیوەی هی کەریم خان و نیوەکەی تری هی مستەفا بێت - کە ئەودەم کوێخایەتی هۆزی ناوبراوی بەدەستەوە بوو.

ماوەیەك ئەم کارەیان کرد تا جارێکیان کاروانێك دەڕووتێننەوە و دەیانەوێ بەنیوەیی بەشی کەن. گوێدرێژێك تاق دەکەوێ و بۆیان بەش ناکرێ، کەریم خان دەڵێ ئەو گوێدرێژە من هەڵیدەگرم، نیوەکەی واتە دوو لاقی بەقەرز لەسەر من بمێنێ. پاشان کە ماڵی دزی و تاڵانیمان وەگیرکەوت، لەشوێنێکی تر بۆت قەرەبوو دەکەمەوە.

کوێخا مستەفا قەبوڵی دەکات بەڵام چارەنووس وا دەبێ کە کەریم خان پێش ئەوەی قەرزی دوولاقی

گۆێدرێژەکە بداتەوە، دەگەڕێتەوە بۆ [گوندی] پەریە کە زێدی عێلی زەندە و دوای ماوەیەك، بە پێی ئالوگۆڕی ڕۆژگار، بە ئەمیریی و وەکیلی دەگات و لە "شیراز" دادەنیشێ.

هەواڵی کارەکە دەگاتە گوێی مستەفا و ئەویش بە هەوای برادەریی و دۆستییەکەی پێشوویان بڕیار دەدا بچێتە شیراز. دوای گەیشتنە شیراز، بە هەوڵ و تێکۆشانێکی زۆر لەڕۆژی "سلام عام" دا بە چۆغە و فەرەنجی و جل و بەرگی کوردییەوە دەچێتە لای کەریم خان و بەبێ سێ و دوو کردن لەلای دادەنیشێ. یەساوڵ و پاسەوان بەری پێ دەگرن و نیازیان دەبێ سزای بدە. بەلام کەریم خان دەڵی کەی هاتووی؟ دەڵێ چەند ڕۆژێکە هاتووم بەلام دەرگاوان و قەراوڵ نەیاندەهێشت بێم چاوم پێت بکەوی. دەڵێ بۆ هاتووی؟ لەوەلامدا دەڵێ بۆ وەرگرتنەوەی ئەو دوولاقەگوێدرێژە هاتووم کە پێش ئەوەی بمدەیەوە هەلاتی و ئەوا لێرە دەتدۆزمەوە! ئەویش دەڵێ ڕاستە و ئێستاش لەجیاتی قەرزەکە لێرە دانیشە و وەك جاران شەریکم بە، هەر ئیش و مەنسەبێکشت بوێ، دەتدەمێ.

مستەفا دەڵێ یەکەم ئاو هەوای سافی زێد وولاتی خۆم بەو ئەمیری و شایەتییەی تۆ ناگۆڕمەوە ودانانیشم، ئەرك ومەنسەبیشم ناوێ و خۆشم لێی نایە. کەریم خان دەڵێ

خەڵکی ئێران هەموو منەتبارن و پێشکەشی دەنێرن بۆ ئەوەی ئەرك و مەنسەبێکیان پێ بسپێرم، تۆ لەبەرچی وەلای دەنێی؟ مستەفا لەوەلامدا دەڵێ من منداڵ و نەوە و کەس و کاری خۆم خۆش دەوێ و هۆی چارە ڕەشی و کوشتن و ماڵ وێرانی و تالان کرانیان پێك ناهێنم. تۆ تێگەیشتنت نیە و پێت وایە ئەم حاڵ و وەزعەی بۆت هاتۆتە پێشێ و ئەو ئەمیری و شەوکەت و گەورەییەت تاکۆتایی تەمەن بۆ دەلوێ، بەڵام دڵنیابە دوای خۆت، منداڵ و نەوە و کەس و کارت دەکەونە هەژاری و هەلاکەتەوە وتووشی هەموو چەشنە رەنج و تۆڵە و هەموو شێوە ئەشکنجە و سەرکۆنەیەك دەبن.

بەکورتی، کەریم خان زۆر پێ دادەگرێ و دەیەوێ لای خۆی بهێڵێتەوە، بەڵام هیچ سودێك نابەخشێ و دوای ئەوەی لەگل دانەوە و ناردنەسەر ئەرك و مەنسەبی ناهومێد دەبێ فەرمان دەدات چەند سەر گوێدرێژی نایاب بدۆزنەوە و هەڵیان بژێرن و بۆی بێنن. ئینجا دەیاندا بەمستەفا و دەڵێ ئەوانەش لەبری ئەو دوو لاقەی وا پێت قەرزداربووم! پاشان چەند ڕۆژێکی ڕادەگرێ و دیاری و پێشکەش بۆ ژن و پیاوانی عێلەکەی دەنێرێ و بەڕێی دەکات.

هۆی دانرانی ناوی کۆماسی لەسەر هۆزەکە، بەچەشنێ

که خۆیان دەگێڕنەوە، ئەوەیە کاتێ خوالێخۆشبوو خان ئەحمەد خان حەواڵەی سوورو ساتی قشوون دەنێرێ بۆ وڵات. لەبەر ئەوەی ئەم هۆزە مانگا و مەڕێکی زۆریان هەبوە، حەواڵەی ماستیان دەداتێ ئەمانیش بارە ماستەکان دێنن و لە ناوەڕاستی هوردوەکەدا هەڵیان دەچنن. خان ئەحمدخان دێ و دەی بینێ و دەڵێ ئەمە کۆی ماستە! لەبەرئەوە بە «کۆماسی» ناسراو و ناودار بوون.

نۆهەم ـ هۆزی کوکوئی

سەرۆك و کەیخودای ئەم هۆزە، زۆر جاران لەبەگزادەی «ئێناخی» بوون. پێشتر تایفەیەکی زۆر بە پایە وڕێز بوون، بەڵام بەتێپەڕبوونی چەرخ و زەمانە لەبەریەك بڵاوەیان کردوە، هەندێکیان لەخاکی دەوڵەتی عوسمانی لە گوندەکاندا نیشتەجێ بوون و بەشێکی دیکەیان وەك جاری جاران لەناوعێلی جافدا بە دەوارنشینی ماونەتەوە و بوونەتە بەشێك لە عێلی جاف و لەگەڵ ئەواندا گەرمێن و کوێستان دەکەن.

ئێستا نزیکەی سی خێزانێکیان کە بریتی بێت لە سەد و پەنجا کەس، لەخاکی ناوچەی جوانرۆ عاید بە کوردستانی ئێران ماونەوە و بەهار و هاوین لە دووشوێن کە "ماکوان" و کۆیلە" یان پێ دەڵێن و پایز و زستان لە

گەرمەسێری «نمرەساوەندە»(١٠٤) و "گۆڕی گەورە"، مەڕ و مالات دەلەوەڕێنن. روون نییە تائێستا کەسێکی خاوەن ناو و ناسراویان لێ هەلکەوتوە یان نا.

هۆی ناونران: چون لەسەردەمی بەهار و هاویندا، هەر دوو سێ ڕۆژ لە شوێنێك ئاژەل دەلەوەڕێنن و زوو زوو ئەم کێو وئەو کێو دەکەن، بە کۆکۆیی ناویان دەرکردوە کە ئال و گۆڕکراوی "کووە کووهی" یە.

دەهەم ـ هۆزی کۆسە

لەم هۆزە نزیکەی چل خێزانێك لەناوچەی سەقز و "سیاکۆ" ی عاید بە کوردستان لە شێوەی دەوارنشینی دا ماونەتەوە. بەهار و هاوین لەکوێستان و پایزو زستان لەگەرمێنی ناوچەی ناوبراو دەژین و بە مەزندە دووسەد کەسێك دەبن. پەنجا خێزانێکیشیان لەهەوشاری ساین قەلا بەشێوەی عێلی و دەوارنشینی دەژین. هۆی ناونران: چون باوەگەورەیان ریشی نەبوە و کۆسەبوە، بەناوی ئەوەوە ناسراون. تائێستا روون نییە کەسێکی ناودار و ناسراویان لێ هەلکەوتبی.

مەتڵەبی یازدەهەم

باسی ئەو هۆزانەی کە پیتی یەکەمی ناویان "ل" ە

یەکەم ـ لالە

ئەم هۆزە پێشتر خێوەت نشین بوون و بەهەوارچییەتی ژیاون، پایز و زستان لە ناوچەیەك بەناوی ئێلاخ کە عاید بەکوردستانە لە ڕەشماڵاندا ژیاون و مەڕ و ماڵاتیان لەوەڕاندووە بەڵام ئێستا نزیکەی شەست خێزانێکیان لە گوندێکی ناوچەی ئێلاخ کە "چاك"ێکی لێیە و بەهۆی ئەوەوە ناوی "ئیمام" ە نیشتەجێن. نزیکەی چل خێزانێکیشیان لە ئاوایی دیکەی کوردستاندا بڵاو بوونەتەوە و بەنیرومێ و بچووك و گەورەوە بەمەزندسە دوو سەد کەسێك دەبن. روون نییە کەسێکی ناسراویان لێ هەڵکەوتبێ. هۆی ناونران: وەك زۆربەی هۆز و عێلی دیکە بەناوی باوەگەورەیان " لالە" وە ناسراون.(١٠٥)

دووهەم ـ لەك(١٠٦)

ئەم هۆزە، پێشتر خێوەت نشین بوون و بەهەوارچییەتی ژیاون بەڵام نزیکەی هەشتا ساڵێك دەبێ کە نیشتەجێ بوون و هەندێکیان لەناوچەی "اسفند ئاباد" ی کوردستان لە ئاواییگەلی "چوارگا" و "عەلی ویردی" و...

هتد دانیشتوون، خەریکی کشت و کاڵن و بەشێکیان لە ئاواییگەلی دیکەی کوردستان وەك "بەرزاب" و... هتد، دا دەنیشن.

روون نییە کەسێکی ناوداریان لێ هەڵکەوتبێ. ئەوەندەی پرس و جۆم کرد، هۆی ناونرانی هۆزەکەم بۆ دەرنەکەوت، خوا زاناترە.

مەتڵەبی دوازدەهەم

باسی ئەو هۆزانەی وا سەرەتای ناویان پیتی "م" ە

یەکەم ـ مستەفابەگی

ئەم هۆزە، بەشێکن لە عەشیرەی قوبادی و سەرۆکەکانیان هەمیشە لەبەگزادەکانی ئەوان بوون. بەشێکیان بازرەی خاکی کرماشان و شارەزوورو بوون و ئێستا نزیکەی سی خێزانێکیان کەنزیکەی سەد و پەنجا کەسێك دەبن، لە خاکی جوانڕۆی سەر بە کوردستان ماونەتەوە و پاشماوەیان لەوەرزی بەهار و هاوین دا، لە گوندی "زەلال" و " چەمەترار" مەرومالآت دەلەوەڕێنن، پایز

و زستانانیش لەگەڵ عەشیرەتی قوبادی دەکەون و دەچنە گەرمێن. چون لە سەردەمی کۆندا، "مستەفا بەگ" ناوێك سەرۆکیان بوە، بە مستەفا بەگی ناویان دەرکردوە و تا ئێستا نەمانبیستوە و لەسەر زمانی خەڵکیش نییە کەسێکی ناسراوی خاوەن ناویان لێ هەڵکەوتبێ.

دووهەم ـ هۆزی "مەنووچیهری"

ئەم هۆزەش وەك "مستەفا بەگی " یەکان، بەشێکن لە عەشیرەتی "قوبادی" و سەرۆکیان هەمیشە سەرۆکی قوبادییەکان بوە. ئێستا بەمەزننە پەنجا خێزانێکیان لە خاکی جوانڕۆدا ماونەتەوە کە گوایە نزیکەی دووسەد و پەنجا کەسێك دەبن. بەهاران و هاوینان لە مووچە و مەزرای ناسراو بە "سەریاس" سەر بە ناوچەی جوانڕۆ دەمێننەوە و بەپایز و زستانیش لەگەڵ عەشیرەتی قوبادی دا دەچن بۆ خاکی زەهاو و لەوێ هەوار دەخەن. هۆی ناونرانیان ئەوەیە لەسەردەمی زوودا، مەزن و سەرۆکیان "مەنوچیهر بەگ" کوڕی "سەیدای ئەحمەد بەگ" بوە و [بەو بۆنەیەوە] بە "مەنووچیهری " ناسراون، نەزانراوە کەسێکی ناوداریان لێ هەڵکەوتبێ.

سێهەم ـ هۆزی "مەندەمی"(١٠٧)

ئەم هۆزە، ئێستا لە کوردستانی ئێران دا بوون بە دووتیرەوە: یەکەمیان بە "محمد مرادی" ناوی دەرکردووە کە دەگەڕێتەوە بۆ ناوی "محمد مراد" ی باوەگەورەیان، دووهەم "تاری مرادی" ن کەمەزن و کوێخایان" گەنج محمد" ناوێکە. نزیکەی ٥٠٠ خێزان و بەمەزندە سێ هەزار کەس دەبن[؟]. پێشتر، بە بەهار وهاوین لە ئێلاخاتی کوردستانی ئێران رەشماڵیان هەڵداوە و ئاژەڵیان لەوەڕاندووە، پایز و زستانیش لە گەرمێنی زەهاو و شارەزوور زستانە هەواریان خستوە، بەڵام نزیکەی بیست و دو سێ ساڵێك لەمەوبەر لەگەڵ عێلی جاف کە بەهار و هاوینان بۆ مەڕ و ماڵات لەوەڕاندن دەهاتنە کوردستانی ئێران و هەروەها لەگەڵ هۆزی "گەلاڵی" کە بەشێکن لە حەشیمەتی جاف شەڕ و کوشتاریێکیان کرد و گەلاڵیەکان حەوت کەسیان لەمەندەمی کوشت کەیەکێکیان برای "گەنج محمد"ی ناوبراو بوو. پاشان هۆزی مەندەمیش هێزێکیان کۆکردەوە و رژانە سەر گەلاڵیەکان و چەند کەسێکیان بەرەسمی تۆڵەسەندنەوە کوشت و بریندار کرد. ئەم مەسەلەیە، بوە هۆی دوژمنایەتیەکی زۆر لە نێوان هەر دوو هۆز و هۆزی مەندەمی کە جیرانی عێلی جاف بوون وایان بە باش زانی چوونە گەرمێن بە یەکجاری وەلانێن و

کەیخوداکانیان چەند پارچە گوندی گرنگیان لە مەحاڵی "حسین ئاوا" ی کوردستانی ئێران کڕی کە "سیاسەرانی سەروو و خواروو" ، "کەلهوڕئاوا" و "پشت تەنگ" یان پێ دەڵێن. خۆیان و هۆزەکەیان لەوێ مانەوە و خەریکی کشت و کاڵ و زەرعات بوون. بەپایز و زستان بەشێوەی هەوارچییەتی دەچن بۆ کوێستانی ناسراو بە "پیر- مەحموود" کە کەوتۆتە نێوان کوردستان [ی سنە] و گەڕووس و نزیك بەو گوندانەیە کەناومان بردن.

ئێستاش ئەوا دە دوازە ساڵێکە لە نێوان تیرەی "محمد مرادی" و "تاری مرادی"دا دوو بەرەکی سەری هەڵداوە و تاری مرادیەکان لەوانی تر جیا بوونەتەوە و لەلای "قەرەخلوو" و "کانی دریژ" ی سەر سنووری کوردستان [ی سنە] و گەڕووس هەواری هاوین دەخەن و بۆ پایزو زستانیش لە ئاوایبیگەلی ناوچەکەدا هەر دو سێ خێزانێك لەگەڵ خاوەن گوندێك پێك دێن و لەوێ دەمێننەوە.

ئەم تیرەیە نزیکەی هەشتا خێزان و سێ سەد کەس دەبن، کوێخای ئێستایان "قەیخا محمد" ناوێکە و هۆی ناونرانیان ڕوون نییە. نزیك بە سێ سەد خێزانی ئەم هۆزە چەندەها ساڵە لە مەحاڵی "بازیان" و "سەرچنار" لە دەوروبەری سلێمانی نیشتەجێن و لەوێ دەژین. نەبیستراوە کەسێکی ناوداریان لێ هەڵکەوتبێ.

مەتڵەبی سێزدەهەم

باسی ئەو هۆزانەی کەپیتی یەکەمی ناویان "ن" ە

یەکەم ـ نەدری

پێشتر، نزیکەی سەد خێزانێك بوون کەبەهۆی گرانی و قات و قڕیبەوە بلاوەیان کردووە و لێك دابڕاون، هەلاتوون و هەر چەند خێزانێك لە شوێنێك گیرساونەتەوە، ئێستاش نزیکەی دە خیزانێکیان لێ ماوەتەوە کە بە نیر و مێ و ورد و درشتەوە نزیکەی پەنجا کەس دەبن. بەهاران و هاوینان لە گوندی "مێرگەسار" و "ئەبدالان" لە مەحالی "ژاوەڕۆ" ی کوردستان و پایزان و زستانان لە قشلاخی جوانڕۆی کوردستان و "ماهیدەشت" ی کرماشان مالات دەلەوەڕێنن و ژیان دەبەنەسەر. ئەم هۆزە هەر لە کۆنەوە هاوڕێ لەگەل تیرەی زەردوویی لە لایەن بەڕێوەبەرانی جوانڕۆییەوە بە وەکیلانی جوانڕۆ ئەسپێررابوون و خزمەتی ئەوانیان دەکرد. هۆی ناونران: چون لە تۆرەمەی "نەدر محمد" ناوێك بوون، بەو ناوەوە ناسراون. کوێخای ئێستایان "قەیخا محمد" ناوێکە و نەمانبیستووە کەسێکی ناوداریان لێ هەلکەوتبێ.

مەتڵەبی چواردەهەم

باسی ئەوهۆزانەی کەناویان بە پیتی "و" دەست پێ دەکات

یەکەم - وەڵەد بەگی

ئەم هۆزە بەهۆی ئازایەتی و بەجەرگی و پیاوەتیەوە لەناو کورداندا بوونەتە مەسەل. پێشتر، عەشیرەیەکی مەزن و بەپایە ورێز بوون و بەهۆی ئازایەتی و نەترسیەوە زۆربەیان کوژراون. کەسانی ناسراو و ناودار بە ئازایەتی و بەجەرگیان زۆر لەناودا هەڵ کەوتووە وەك : "بەهرام بەگ" و "سۆفی بەگ" و "ڕۆستەم بەگ" کە بەراستی لە شەڕ و گەڕدا " ڕۆستەمی زاڵ" بوون.

هۆزی ناسراو بە جاف، لە ڕابوردوو دا هەموو ژێردەست و تابیعی عیلی وەڵەدبەگی بوون و "جافی تایشە" ش کە ئێستا ژێر حوکمی حاکمانی کرماشانن، لەم هۆزەن. بەشێکی دیکەیان لە ناوچەگەلی کرماشان، بەتایبەت "ماهیدەشت" دا بلاو بوونەتەوە و لەوێ دەژین. ئێستا نزیك بە سەد خێزان کە شەش سەد کەسێك دەبن، لەخاکی " جوانڕۆدا ماون بەهاران و و هاوینان لەمەحاڵی " شانیکان" و "کرە" و کوێستانی "بازان" مەڕ و مالات دەلەوەڕێنن و بەپایز و زستان، لەداوێنی [چیای] "منج" و

"چیگیران"، هەروەها "سوورمڕ" و "رازان" ی عاید بەزەهاو، هەوار دەخەن و چون سەرۆکی هۆزەکە هەمیشە لەوەچەی "وەلەد بەگ" بوە، بە وەلەد بەگی ناسراون. ئێستاش سەرۆکیان "فەتاح بەگ" کوڕی وەلەد، کوڕی سەعید بەگ، کوڕی بەهرام بەگ، کوڕی سۆفی بەگ، کوڕی سەیدی ئەحمەد بەگ، کوڕی وەلەد بەگ، کوڕی سەید محمد بەگ کوڕی وەلد بەگی ناوبراوە. هەمو ئەوکەسانە و لەوانیش زیاتر ئەوانەی وا کەوتوونەتە پەراوێزی بنەچەکی "اقناق" ەوە بەهۆی ئازایەتی و نەبەردی یەوە، لە گۆڕەپانی شەڕدا کوژراون. [وەلەدبەگی] مردن بەمەرگی سروشتی بەعەیب و شورەیی دەزانن، گەرچی هۆزەکە - بەکردەوە، زۆر مال وێران و پەرێشان حال و بێ سەر و سامانن بەلام لەگەل ئەوەشدا، گەورەیی و ترسیان وا لەدلی عەشایر و رەعیەتی دیکە نیشتوە، کە هۆزانی مەزن، بەجاف و ئەوانی ترەوە، ئەوپەڕی ئیتاعەیان لێ یان بێت.

لە حال و وەزعی عەشایر و تایفەگەلی هۆزانی کوردستان، ئەوەی بۆ ئەم بچووکە ئاشکرا بوە، هەر ئەوانەن کە [لێرەدا] هێناومن و نووسیومن. تکام لە رەوشتی پاکی بینەران ئەوەیە لە هەموو شوێنێکدا چاو لە هەلە و عەیب و خەتای پەرتووکەکە بپۆشن، والسلام.

پەراوێزەکان

١- ناصرالدینشای قاجارە، چوارەمین شاه لە زنجیرەی قاجار (١٣١٣-١٢٤٧/ ١٨٩٦-١٨٣١). ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدیللای شەمزینی (١٨٨٠) و هەڵوەشانەوەی حکوومەتی ئەردەڵانییەکان (١٨٦٧) لەسەردەمی ناصرالدین شادا ڕوویانداوە.

٢- ظل السلطان، نازناوی «مەسعوود میرزا» کوڕی ناصرالدین شای قاجارە (١٣٣٦-١٢٧٧/ ١٩١٨-١٨٥٠) کە بۆ ماوەیەکی چەند ساڵەی نێوان ١٨٨٢ و ١٨٨٨ حاکمی ناوچە ڕۆژئاواییەکانی ئێران (وەك کرماشان و کوردستان) بوو. ظل السطان مێژوویەکی بەناوی «تاریخ مسعودی» یەوە نووسیوە.

٣- مرتضی قلی خان «صنیع الدوله (١٣٢٩- ١٢٧٣ / ١٩١١ -١٨٥٦/٧) سەرۆکی یەکەمین مەجلیسی شۆڕا و وەزیری چەند کابینەی ئێران.

٤- طوس کوڕی «نوذر» سەرداری ئێرانی سەردەمی «کەیانییەکان» و پاڵەوانێکی «شاهنامەی فیردەوسی».

٥- کتێبێکە لەزانستی جواغرافیاو... دا کە "حمدالله مستوفی قەزوێنی" لە ساڵی ٤٠/٧٤٠-١٣٣٩ دایناوە و لە ١٨٩٣ دا وەرگەڕاوەتە سەر ئینگلیزی.

٦- شۆرەکاتێکە لە ڕۆژئاوای ئیسفەهان، باکووری کرمان و باشووری خۆراسان.
٧- شوێنایەتی ئەم شوێنەم بۆ روون نەبوەوە.
٨- خوسرەوی پەرویز، کوڕی "هورموز" ی چوارەم (٦٢٨ز) بیست و پێنجەمین شای زنجیرەی ساسانی (٦٥٢-٢٢٤ز)
٩- شمس الدین ابو العباس احمد کوڕی ابراهمی بەرمەکی هەولێری (٦٨١- ٦٠٨ ه ٨٣-١٢٨٢ تا ١٢-١٢١١ز) دانەری کتێبی «وفیات- الاعیان». کوڕی خەللەکان، کورد بوە.
١٠-
١١- آسمان شو، ابرشو، باران ببار آب اندر ناودان نایدبکار
ناودان همسایه درجنگ آورد آب باران، بار صدرنگ آورد.
١٢- دوو هۆزی عەرەبی دانیشتووی مەدینە.
١٣-

دوپاکیزه از گوهر پادشا دو مرد گرانمایه و پارسا
یکی نامش ارمایل پاک دین دگر، نام «کرمایل» پیش بین
سخن رفت هرگونه از بیش وکم چنان بد کەبودند روزی بهم
زبیدادی شاه و از لشکرش وزآن رسمهای بداندرخورش
یکی گفت مارابه خوالیگری ببايد بەزی شاه رخت آوری
مگرزین دوتن راکەریزند خون یکی راتوان آوریدن برون
برفتند و خوالیگری ساختند خورشها باندازه پرداختند

خورشخانه پادشاه جهان — گرفت آندو بیدار روشن روان
چو آمدش هنگام خون ریختن — بەشیرین روان اندر آویختن
ازآن روزبانان آدم کشان — گرفته دومرد جوان راکشان
دمان پیش خوالیگران تاختند — زبالا بروی اندرانداختند
پرازدرد، خوالگیران راجگر — پرازخون دودیده، پرازکینه، سر
همي بنگرید، این بدان ان بدین — زکردار بیداد شاه زمین
ازآن دویکی رابپرداختند — جزاین چاره راه نشناختند
برون کرد مغز سر گوسفند — برآمیخت بامغز آن ارجمند
یکی رابەجان داد زنهاروگفت — مگرتابیاری سراندر نهفت
مگرتانباشی به آباد شهر — ترادر جهان کوه و دشت است بهر
به جای سرش زآن سربی بها — خورش ساختند ازپی اژدها
ازاینگونه هرماهیان، سی جوان — ازایشان همی یافتندی روان
چوگرد آمدندی ازایشان دویست — بدانسان که نشاختندی کەکیست
خورشگر برایشان بزی چندومیش — بدادی و صحرانهادیش پیش
کنون کرد ازآن تخمه داردنژاد — کز آباد بردل نیایدش یاد.

١٤- ناوچەیەك لەناوەندو ڕۆژئاوای ئێـــران کـــە ئێسفەهان وهەمەدان وکرماشان و کوردستان تا سنووری ئازەربایجانی دەگرتە بەر. عیراقی عەجەم بەمەزننە هەر ئەوناوچەیە دەگرێتەوە کە عەرەب پێیان دەگوت" جبال".

١٥- شـــار و ناوچەیەك لەمـــەرکـــەزی ئێـــران و ١٤٠ کیلۆمەتری ڕۆژئاوای تاران.

١٦- مەهابادی ئێستا.

١٧- خان ئەحمد خان کوڕی هەڵۆخان (١٠٤٨-١٠٢٦/ ١٦٣٨-١٦١٧ز). سەرەتای نۆکەرایەتی و ئاڵقەلەگوێی خانانی ئەردەڵان بۆ شاهانی ئێران لە خان ئەحمەد خانەوە داکەوت کە هەڵۆخانی باوکی وەك بارمتە لە ئیسفەهان لای شاه عەبباسی سەفەوی دایناببوو. شا عەبباس خوشکی خۆی لێ مارەکرد و ناردیەوە بۆ کوردستان. دەڵێن هەڵۆخان پێی گوتوە: ڕەببی جوانە مەرگ بی کە پێی قزڵباش [واتەعەجەم] ت بۆ ناو کوردستان کردەوە! (تحفه ناصری، ل ١٠٩)

١٨-لە دەقی فارسی دا، بە هەڵە « هوخان» نووسراوە.

١٩- شاه عەبباسی یەکەمی سەفەوی (١٠٣٨-٩٧٨/ ١٦٢٩-١٥٧١ز) کوڕی "محمد خودابەندە".

٢٠- خوسرەوخانی دوهەم کوری ئەحمەد خانی موهاجیر، نەوەی سوبحان ویردی خانی ئەردەڵان بوە (تاریخ مردوخ، ب٢، ل ١٢٨) و دووجار گەیشتۆتەوە بە حکوومەتی ئەردەڵان. جاری یەکەم لە ١١٦٨ تا ١١٧٦/ ١٧٥٤ تا ٣-١٧٦٢ و جاری دووهەم لە ١١٧٩ تا ١٢٠٤/ ٦-١٧٦٥ تا ٩٠-١٧٨٩.

٢١- سوبحان وێردی خان کوڕی عەلیقوڵی خانی

ئەردەڵان لە ســاڵانی ١١٤٣/١-١٧٣٠ تا ١١٦٠/ ٨-١٧٤٧دا چوار جار بە حکوومەتی ئەردەڵان گەیشتوە.

٢٢- زنجیرەی "زەندییەکان" بە "کەریم خان" دەستی پی کرد کە دوای کوژرانی نادر شای ئەفشار لە ساڵی ١٧٤٩/١١٦٢ گەیشتە حکوومەت وبە دەستی ئاغا محمد خانی قاجاریش لە ١٢٠٩ /٥-١٧٩٤ دوایی پێ هات.

٢٣- لە دەقی فــارسی دا، بەشــێــوەی «سنکر» نووسراوە.

٢٤- شـاروچکەیەکە لە ١٤ کـیلۆمـەتری باکـووری ڕۆژئاوای هەمەدان.

٢٥- امـان الله خــانی مــەزن (١٢١٤/٨٠- ١٧٩٩ تا ١٢٨٤/٨-١٨٦٧ز).

٢٦- لە مێژووی قاجارەکانی ئێراندا، تەنیا فەتحعەلی شا (باباخان) نازناوی "خاقان" ی پێ دراوە. فەتحعەلی شا لە نێــوان ســاڵانی ١٢١١/ ١٧٩٧ و ١٢٥٠/ ١٨٣٤ دا حکوومەتی کردوە.

٢٧- خوسرەوخانی "ناکام" مێردی "مەستوورەی کــوردســتــانی" مـێـژوونووس و شـاعـیـرەی ناوداری کوردستان. خوسرەو خان کوری امان الله خان و لەنێوان ســاڵانی ١٢٤٠ و ١٢٥٠/٥-١٨٢٤ و ٥-١٨٣٤ی زاینی دا حاکمی ئەردەڵان بوە.

٢٨- عباس میرزا نایب السلطنه" کوڕی فەتحەلی شا، وەلیعەهد و حاکمی ئازەربایجان بوە (١٢٤٩- ١٢٠٢/٤-١٨٣٣ تا ٨-١٧٨٧ز) .

٢٩- دوورنییە نیازی نووسەر، ڕەزاقولی خانی کوڕی خوسرەوخان و نەوەی امان الله خان بێت کە مێردی "طوبی خانم" کچی فەتحعەلی شا و خوشکی «نایب السلطنه» بوە.

ڕەزاقولی خان لە نیوان سالانی ١٢٥٠ و ١٨٣٤/١٢٦٣ تا ١٨٤٧، سێ جار بۆ تەحاکمی ئەردەلان.

٣٠- ئەم بۆچوونە و زوربەی بۆچوونەکـــانی دیکەی نووسەر لەمەڕ تۆپۆنێمی واتە ناوی شوێنەکان ڕاست نییە.

٣١- کلۆڵی کوڕی خوسرەو لە سالانی ٦٠٦ تا ٦٢٩ کۆچی / ١٢٠٩ تا ١٢٣٢ زاینیی داحاکمی ئەردەلان بوە.

٣٢- چەنگیزخانی مغول لە سالی ٦١٦ی کۆچی /١٢١٩ زاینی لەگەڵ سوپای مغول هێرشی کردە سەر ئێران و لەماوەی دووسال دا هەموو وولاتەکەی داگیر کرد.

٣٣- گوندێکی ژاوەرۆی سنە کە کەوتۆتە سەرچۆمی سیروان.

٣٤- ئەو بەسەرهاتەی لێرەدا بۆ «کلۆڵ» نووسراوە، بەروالەت هی «خوسرەوی ئاشەوان» باوکی کلۆڵە (بڕوانە تحفه ناصری، ل ٩١).

٣٥- نوسخەکە، دەبێ لەبەر نوسخەیەکی ترەوە

نووسرابێتەوەو نووسەر، لەکاتی روونووس کردندا توشی هەندێ هەڵە بووبێت. رستەی فارسی «بمفاد بی دولتی ازنفاق حیز و حکومت ان صفحات ازکف اوها بیرون...»، دەبێ بەم شێوەیە بخوێنرێتەوە: «بمفاد بی دولتی ازنفاق خیزد، حکومت ان صفحات ازکف اوها بیرون...».

٣٦-شەشەمین شاهی زنجیرەی سەفەوی کە لەنێوان ساڵانی ١٠٣٨ تا ١٠٥٢ (١٧٢٩ تا ١٦٤٢)دا حکوومەتی کرد.

ساڵی ١٠٤٦ بەرانبەرە لەگەڵ ساڵانی ٧-١٦٣٦ی زاینی.

٣٧- عەلی شەکەر، بریتی بوە لە «اسفند ئاباد" ی ئێستا و «زرین کمر» ی گەڕووس (تحفه ناصری، ل٩١) اسفند ئاباد، لەوسەردەمەدا، عاید بە هەمەدان بوە.

٣٨- گوندی «پەری» یا «پەریە» لەسەر ڕێگای «مەلایر» بۆ «ئەراك» ناوەندی ئەسڵی هۆزی زەند بوە.

٣٩- نادر شاهی ئەفشار (١١٠٠ تا ١١٦٠/ ١٦٨٨ تا ١٧٤٧ز) بناغەدانەری زنجیرە شاهانی «ئەفشار» لەتورکانی هۆزی ئەفشار بوە و لەنێوان ساڵانی ١١٤٨ تا ١١٦٠دا حکوومەتی ئێرانی کردوە.

٤٠- دەرەگەز شارێکە لە باکووری خوراسانی ئێران و نزیك قوچان.

«ئەبیوەرد» شارێك بوە لە نزیك دەرەگەز کە ئێستا

ویران بوه و عاید به کۆماری تورکمەنستانه.

٤١- شاهرۆخی ئەفشار، نەوەی نادرشا لە ساڵانی ١١٧١ تا ١٢١٠ (١٧٤٨ تا ١٧٩٦دا حکوومەتی کردوه.

٤٢- عەلی مەردان خانی بەختیاری و دۆستی کەریم خانی زەند کە دواتر، لە ساڵی ١١٦٥/ ١٧٥٢ ز، هەر بەدەستی کەریم خان کوژرا.

٤٣- ئەبوو توراب میرزا ناسراو بە شاه اسماعیلی سێهەم لە ساڵ ١١٦٣/ ١٧٥٠ لە کاتێکدا زۆر منداڵ بوه، نراوەتە سەرتەختی شاهی و پاشان کەریم خان لەسەرکاری لابردوه.

٤٤- حەسەن عەلی خانی کوری لوتفعەلی خانی والی، لە ساڵانی ١٢٠٩ تا ١٢١٤ کۆچی / ١٧٩٤ تا ١٨٠٠ زاینی دا حاکمی ئەردەڵان بوه.

٤٥- محمد حسن خان، باوکی «ئاغا محمد خان»، بناغەدانەری زنجیرەی قاجارەکان بوو و بەدەستی کەریم خانی زەند کوژرا.

٤٦- «کەرەوەز» ناوچەیەکی کوردستانە و کەتۆتە بەری رۆژئاوای سنە و دەفرسەخێك لەشار دوەرە.

٤٧- کەمەر= سمەرە.

٤٨- ئەم ووشەیەش لە شێوەی "تیکلو" دانووسراوە و دوورنییە هەڵەی نووسەری نوسخەکە بێت.

٤٩- سارال (؟)

٥٠- محمد شاه قاجار کوڕی عباس میرزا، له ساڵانی ١٢٥٠ تا ١٢٦٤/ ١٨٣٤ تا ١٨٤٨ داشای ئێران بوه.

٥١- امان الله خانی دووهەم (غوڵام شاخان) له ساڵانی ١٢٦١ تا ١٢٨٤/١٨٤٥ تا ١٨٦٧دا، سێ جار بۆته حاكمی ئەردەڵان.

٥٢- ناوچەی گەڕووس كەوتۆتە نێوان سنه و قەزوین و هەمەدان، مەركەزەكەی «بیجاڕ»ه.

٥٣- ناوچەی هەوشار كەوتۆتە نێوان بیجاڕ و میاندواو و بۆكان؛ ساین قەڵا وتیكابیش دوو شاری ناوچەكەن.

٥٤- وشەكە، له دەقی فارسی دا بەشێوەی «ایناقی» نووسراوه.

٥٥- ئێله رووتی (تاریخ مردوخ، ١، ٧٧)

٥٦- دوروئی (دورودی): تاریخ مردوخ، ١، ٩١

٥٧- نووسەر خۆی لەوە دەپاێزێ بڵێ «حەبیب بەگ» لەلایەن منەوە حوكمات و سەرۆكایەتی هۆزی باوەجانی پێ سپێرراوه. ئەم شێوه باس لەخۆكردنه شتێكی ئاساییه بەبڕوای من هۆیەكی دیكەیە بۆ ئەوراستییه كه نووسەری نامیلكەكە،دەسەڵاتدارێكی كوردستان بوه.

٥٨- «هەوەتوو».

٥٩- «قراقوره»ی دەسنووسەكە.

٦٠- سەرۆکێکی سوپای نادرشای ئەفشار بوو کەدوای مردنی ئەو دەستی بەسەر ئازەربایجان دا گرت و شاری و رمیی کردە پێتەختی خۆی بەڵام لەکەریم خانی زەند شکستی خوارد (١١٦٧ ك / ٤-١٧٥٣ز).

٦١- بەگوێرەی یادداشتی خوالێخۆشبوو «دوکتور عابید» لەسەر نوسخەی دەستنووسی ئەم تەرجەمەیەی من، زوربەی هۆزەکە، ئێستا لەکوردستانی سووریا دەژین.

٦٢- بلیلوند

٦٣- تایجوزی

٦٤- مەلا ئەبوو بەکر محمد حسن کوڕی سید هدایت الله لەساڵی ٩٠٩ ی کۆچی لەدایك بوە و لە ساڵی ٩٩٩ (یا ١٠١٤) کۆچی دوایی کردوە. دوو کتێبی بە فارسی نووسیوە: «سراج الطریق» و «ریاص الخلود». بڕوانە بابامردۆخ روحانی تاریخ مشاهیر کرد (ج ١، ل ١٦٣).

٦٥- مەلا عبدالکریم کوڕی مەلا ابو بکر مصنف چۆڕی مەریوانی، خاوەنی «تەفسیری قورئان» تا سوورەی نەحل لە ٣ بەرگدا، «الواضح»، «المتوسط»، «الاوضح" و"انذار الاخوان" لە ساڵی ١٠٥٠ی کۆچی دا کۆچی دوایی کردوە. هەمان (ل ١٨٢).

٦٦- سەید مەلا جامی، نەوەی مەلا ئەبووبەکری مصنف، کاتێ بوداق سوڵتان حاکمی موکری لە ساڵی

١٠٨٩ ی کۆچی مزگەوتی جامیعی شاری سابلاّخی دروست کرد، لە«چۆڕ»ی مەریوانەوە هێنایە سابلاّخ و تا دواڕۆژی ژیان (سەرەتای سەدەی دوازدەهەم) لەوێ مایەوە (هەمان، ل ٢٠٨)

٦٧- تیکلو.

٦٨- عەزیز خانی موکری (سردار کل) لە ساڵ ١٢٠٧ ك لە سەردەشت لەدایك بوە و لە ١٩ی شەشەکانی ساڵی ١٢٨٧، کۆچی دوایی کردوە (١٨٧١-١٧٩٢). عەزیز خان لە ژیانی هەشتا ساڵەی خۆیدا بەگەلێك مەنسەبی دەوڵەتی گەیشت کە سەرداریی هەموو قشوونی ئێران لەدەورەی ناصرالدین شاهی قاجار یەکێ لەوان بوو.

٦٩- دەس نووسەکە ناوی کوێخاکەی نەبردوە. وا وێ دەچێ کە نوسخە هەڵگر، لەکاتی نووسینەوەدا ئەم ناوەی لەبیر چووبێ بەلاّم میرزا عەلی اکبر وقایع نگار لە "حدیقه ناصریه" دا دەڵێ ناوی "کوێخا عوسمان» بوە. بڕوانە حدیقەناصریە، پێشو، ل ٢٥٣ هەروەها بڕوانە تحفەناصری، ل ٢٧٧.

٧٠- دۆم بە «کلاّشکەر» دەگوترێ و لەسنە، ئێستاش گەڕەکێ بەناوی "گەڕکی دۆمەکان" هەیەکە هەموو کلاّشکەر بوون. یەکێ لە قشلاّخەکانی گوندی "سوورەتوو" ی ژاوەرۆش، بە "دۆمەکان" بەناوبانگە. بۆێژی بەناوبانگی

گەڵباخی «مچەی سەرمەس» دەڵێ:
«لە ناو دۆمەکان، دۆمی کزم رۆ   لە جووتێ کڵاش، چوارلنگێ دزم ڕۆ». یادداشتی دوکتور عابیدی سیراج الدینی، هاوینی ١٩٩٤.
٧١-کوانکر [=کەوانکەر، کەوانگەر، کەمانگەر].
٧٢- لە پەڕاوێزی دەستنوسەکەدا، بە شێوەخەتێکی جیاواز ئەم رستەیە نووسراوە: «محل تامل است» واتە "جێی وردبوونەوەیە" وا دیارە ئەم ناوە زۆر جێی دڵنیایی نەبێ.
٧٣- الی پینك.
٧٤- قلعە فولاد.
٧٥- چرواډلی.
٧٦- رندان یا رندات؟
٧٧-ابراهیم بەگی وەکیل.
٧٨- امام قلی خانی زەنگەنە بەهێزی سوارەی زەنگەنە و کەلهوڕ، شاری کرماشانی گرت بەڵام حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان شکستی دا.
٧٩- حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان لەنێوان ساڵانی ١١٦١ و ١١٦٦دا حاکمی ئەردەڵان بوە.
٨٠- دوایین شای رەسمی لە زنجیرەی سەفەویەکان، لە ١١٠٥ ك / ١٦٩٤ز چۆتە سەرتەخت، لە ساڵ

١٧٢٢/١١٣٥ مەحمووودی ئەفغان لەسەرکاری لابردوە و لە سالّی ١١٤٢/ کووژراوە.
٨١- ئاهنگران.
٨٢- اساولە.
٨٣- ئەمان اللە خانی وەکیل سەرەکی دیوەخان لە سەردەمی حوکماتی حسنعلی خانی امیر نظام گرووسی (١٣٠٩- ١٨٩١/١٣١٣ - ١٨٩٥) و خاوەنی هەندێ مەنسەب و مەقامی دیکەی ناودیوەخان .
٨٤- بڕوانە پەڕاوێزی ژمارە ٢٦ی ئەم وتارە.
٨٥- کەشکی .
٨٦- کەلاشی.
٨٧- دەسنووسەکە، ناوی ئەو گوندەی دووجار، بە دووشێوەی جیاواز هیناوە: ترخال أباد وترخان أباد.
٨٨- شاە تەهماسبی یەکەمی سەفەوی (دووهەمین شاە لە زنجیرەی سەفەوی) ٩٨٤- ٩١٩/ ١٥٧٦-١٩١٣) لە سالّی ٩٣٠/ ١٥٢٤ دا هاتە سەرتەخت.
شاە تەهماسبی دووهەمی سەفەوی [دەهەمین شاهی زنجیرە سەفەوی] لەنێوان سالآنی ١١٣٥ و ١٧٣١/١١٤٤-١٧٢٢ دا شاهیەتی کردوە.
٨٩- دەبێ سالآنی شەست لەسەدەی نۆزدەهەم بێت.
٩٠- کیلەکەوگ؟

٩١- گەڵباخییەکان، هەشت تیرەن: قەمەری، گاملی، کاك سەوەندی، مورادگۆرانی، چۆخەرەشی، پیتوەسەری، هەمزەیی، کوڵکنی (؟)بڕوانە، شیخ محمد مەردۆخ، تاریخ کردستان وتوابع، ب ١ ، ل ١٠٨.

٩٢- پێشینەی ناوی گەڵباخی واهەیە لە ئاڤێستادا بدۆزرێتەوە کاتێ باسی کۆچی زەردەشت دەکات لە گۆلی چیچەستەوە بۆ بەڵخ و ئەو بەڵخەش زۆر وا هەیە پەیوەندی لەگەڵ گەڵباخیدا هەبێت. ئەم بۆچوونەم لە خوالێخۆشبوو عمادالدین ملکشاهی وەرگرتوە. بڕوانە کتێبە بەنرخەکەی بەناوی «جغرافیای غرب ایران یا کوههای اوستا» بەفارسی.

٩٣- مەردۆخ دەنووسێ: ئەم هۆزە نزیکەی بیست تیرەن: خالیدی، شیانی، سیاسیا، کاظم خانی، خەمان [یا خومان؟]، قڵش، گرگا، کوڵەپا، کەڵەجۆ، شوان، قوچمی، مەنسووری، ئەلوەندی، ماهیدەشتی، هاروون ئابادی، شاهینی، مووش گیر، بوداق بەگی، زەینەڵ خانی و کەمەرە. بڕوانە، پێشوو، ل ١٠٥

٩٤- ساڵی ١١٤٨/١٧٣٦.

٩٥- بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٧٧ تا ٧٩ ی ئەم وتارە.

٩٦- مەردۆخ دەڵێ شەش تیرەن: قەڵخانی، بیبەیانی، نیرێژی، گاوارە، کانی زنجیری، وریزهو، بڕوانە مەردۆخ، پیشوو، ل ١٠٨

٩٧- بۆم روون نەبووە وە کێ یە. تۆ بڵێی مەولانا

ئەحــمــەدی کــەمــانگەری نەقــشــبــەندی نەبێت کــە لە ناوەڕاستەکانی سەدەی سێزدەهەمی کۆچیدا ژیاوە یاخود شــێخ ئەحــمــەد ئەفــەندی گــۆرانی و ســەید ئەحــمــەدی سەرداری بەرزنجی کە لە کۆتایی هەمان سەدە دا ژیاون؟ بڕوانە بابا مەردۆخ رۆحانی، تاریخ مشاهیر کرد، ب ١.

٩٨- «لەناوچەی ژاوەرۆ دەژین، بەڵام بە پێـچـەوانەی ژاوەرۆییەکان کە بەهەورامی دەدوێن، ئەمان شێوە زمانی سۆرانییان هەیە و زاراوەیان لە جافی دەچێ». یادداشتی دوکتور عابیدی سیراج الدینی.

٩٩- کرەوز.

١٠٠- هوخان.

١٠١- دووتیــرەن: شــوان خــاســە و شــوان بازیان و دراوسێی "شێخ بەزین" ن. مەردۆخ، پێشوو،

١٠٢- بەشــێکیــان لەکــەرکــووك و هەندێکیــان لە "ئەرزڕۆم"ن. مەردۆخ، پێشوو، ل ٩٩.

١٠٣- شەشەمین شاهی زنجیرەی صەفەوی کەلەنێوان سـالانی ١٠٣٨ و ١٠٥٢/ ١٦٢٩ و ١٦٤٢دا، شـاهی ئێـران بوە.

١٠٤- نمرەوەند؟ لە پەڕاوێزی دەســتنووســەکــەدا نووسراوە: «جێی ووردبوونەوەیە" .

١٠٥- مەردۆخ دەڵی ئەم تیرەیە، سەربەهۆزی "لك" ن ،

بڕوانە، مەردووخ، پێشو، لە١٠٩

١٠٦- بەگـوێرەی نووسـینی مـەردۆخ، پێـنج تیـرەن: لالەی دلڤان، تەرهان، داڵوەند و سیلسیلە. بڕوانەمەردۆخ، پێشوو، ل ١٠٩-

١٠٧- مـەردۆخ دەنووسێ مـەندەمـیـیـەکان بریتین لە پێنج تیرە: محمد مرادی، تاری مرادی، ئاخەسووری، عەلی مراد، لولرزی. بڕوانە پێشوو، ل ١١٣.

بخش فارسی

مقدمه مترجم

جزوه حاضر، بازنویس شده نسخه خطی معتبری است که سالها پیش به خانواده روشنفکر کرد - «جلادت عالی بدرخان» تعلق داشته، دیرتر بدست آقای فرهاد شاکلی شاعر معاصر رسیده است.

نام جزوه، اسم نویسنده و سال تصنیف آن روشن نیست ولی برابر آنچه دز مقدمه بخش کردی آمده است، احتمالا در سال ۱۳۰۰ هـ.ق برابربا ۳-۱۸۸۲ میلادی توسط وقایع نگار دیوان اردلانیان - میرزا علی اکبر منشی (افسر) نوشته شده است.

در سال ۱۸٦۷ ناصرالدین شاه قاجار از صدور فرمان حکومت کردستان اردلان برای «خان خانان» بازمانده امیران اردلان خودداری ورزید و عموی خود «فرهاد میرزا معتمدالدوله» را به حکومت منطقه گماشت. ناصرالدین شاه و شاهان دیگر قاجار از آن پس حاکمان اردلان را از تهران به سنندج اعزام کردند و

بدینگونه امارت چندین صد ساله امیران اردلان بر یکی از طولانی ترین و قدرتمندترین حکومتهای کردی به‌پایان آمد.

کردستان برای حاکمان جدید مکانی آشنا و مطلوب نبود. فرهاد میرزا مدت زیادی از آمدن به کردستان خودداری ورزید جانشینان وی تنها بضرب شلاق و گلوله بر مردم حکومت راندند. میرزا ابراهیم خان سهام الدوله پس از سرکوب مقاومت مردم و اعدامهای خلخالی وار از سوی دربار، لقب «نظام الملک» گرفت و این «نظام» تا پایان حکومت قاجار ادامه یافت. دیرتر، حاکمان دوره پهلوی که عمدتا از امرای ارشد رژیم بودند (سرتیپ احمدخان امیر طهماسبی، جلاد لرستان و...) روی پیشینیان خود را در سرکوب بیرحمانه مردم و بازداشتن کردستان از پیشرفت اقتصادی سفید کردند و بالاخره آنچه درطول ۲۰ سال حکومت جمهوری اسلامی بر کردستان گذشته به‌تنهائی برابر با ۲۰۰ سال سرکوب و جنگ و ویرانی و عقب ماندگی اقتصادی است که بلای اعتیاد جوانان را هم سربار آن کرده‌اند.

برابر تصریح نویسنده در مقدمه جزوه، ناصرالدین شاه و پسرش ظل السلطان به‌وی فرمان داده‌اند که اسامی عشایر و ایلات و طوایفی که در حدود خاک کردستان یعنی آنچه در حوزه حکومت حکمران کردستان ایران سکونت دارند... در

کتابچه‌ای وافی... ثبت و خدمت... صنیع الدوله... ارسال شود (ص ۲ نسخه خطی). نویسنده، این فرمان را بجای آورده، اطلاعات کوتاه ولی مفیدی از عشایر، طوایف و خاندانهای کرد منطقه مزبور را در ٤۹ صفحه تدوین کرده است. باعتبار وجود نسخه دیگری از جزوه در کتابخانه وزارت دارائی ایران، میتوان مطئمن بود که نسخه اصلی آن در همان زمان به مقامات ایرانی (و احتمالا صنیع الدوله) تحویل شده است، نسخه آقای شاکلی پیش یا پس از تحویل نسخه اصلی به مقامات دولتی توسط نسخه‌بردار ناشناسی استنساخ شده است. حفظ نسخه اصلی در کتابخانه وزارت دارائی و نیز وجود برخی اطلاعات اقتصادی در متن نوشته‌ها حاکی از پیوند آن با مقامات مالیه دولت ایران است که از راه گرداوری اطلاعات در مورد شماره افراد ایل، محل سکونت یا کوچ آنان و غیره، میخواستند مالیات «متناسب» بر آنان اعمال کنند.

انشاء نویسنده و خط و ربط او ضعیف و در قیاس با منشیان باتجربه روزگار خود از قدرت کمتری برخوردار است. هنگامیکه این ضعف را در کنار اشتباهات وی در دیکته برخی کلمات کردی میگذاریم، گمان در مورد غیربومی بودن نویسنده ایجاد میشود ولی شاید بتوان آنرا به سالهای اولیه نویسندگی و کم تجربگی او در خط و ربط هم مرتبط دانست.

در مساله تاریخ تالیف کتابچه، گفتنی است که نویسنده در

٭ صفحه ۲۳ به‌هنگام صحبت از شاعر متصوف کرد «ملا عبدالرحیم مولوی» میگوید: او دو یا سه سال پیش بدرود جهان گفته است. مورخین کرد در مورد سال ۱۳۰۰ هجری قمری بعنوان تاریخ وفات مولوی تقریبا هم قولند و بر این اساس و نیز برخی اشارات دیگر متن، میتوان سال ۱۳۰۰ هجری قمری را بعنوان تاریخ تالیف جزوه پذیرفت. متن کتاب، اشارات دیگری نیز به تاریخ برخی رویدادها دارد که در صورت تطبیق با زندگی افراد مورد اشاره میتواند دراین زمینه مفید واقع شود. از آن جمله است مبحث مربوط به زندگی حاجی مولانا احمد در بخش مربوط به گوران (صفحه ۳۸ نسخه اصلی) و نیز توقف کوچ عشایر جاف (صفحه ٤٦ نسخه اصلی).

حوزه بحث نویسنده، محدوده جغرافیائی کردستان و بقول خود او «حوزه حکومت حکمران کردستان ایران» اردلان یعنی از سقز تا شمال کرمانشاه و از بیجار گروس تا مرزهای عراق است. بدین ترتیب همه ایلات و عشایری که در این محدوده جغرافیائی زندگی میکرده‌اند در چهارچوب فرمان ناصرالدین شاه و لاجرم در محدوده تحقیقات نویسنده قرار دارند.

نویسنده، عشایر را بر اساس حروف الفبا تقسیم بندی و برای نام هرکدام از آنان وجه تسمیه‌ای می افریند؛ این وجوه تسمیه یکی از نقاط ضعف نوشته او را تشکیل میدهند چه، کمتر با

واقعیتهای تاریخی و علمی مطابقت دارند و تنها براساس ظاهر فعلی هر کلمه پایه‌گذاری شده‌اند. نام کتابچه نیز مشخص نیست و من عنوان آن را بر اساس جمله‌ای از صفحه دوم نسخه خطی انتخاب کرده‌ام که بر اساس آن ناصرالدین شاه و ظل السلطان از نویسنده خواسته‌اند کتابچه‌ای در رابطه با عشایر و ایلات و طوایفی را که در «حوزه حکومت کردستان ایران سکونت دارند...» تهیه نماید. همه شواهد جزوه گویای انند که نویسنده به فرمان و توصیه شاه قاجار وفادار مانده است و خارج از مرزهای اداری کردستان، سخن از هیچ عشیره کرد دیگری (در اذربایجان، کرمانشاهان، ایلام، خراسان و غیره) نگفته است. نام زند و زنگنه و دیگر عشایر لرستان یا کرمانشاهان هنگامی در جزوه میاید که نویسنده از کوچ معدودی خانوار این عشایر به داخل مرزهای کردستان ایران سخن میگوید.

متن فارسی این جزوه یکبار در سال ۱۹۸٦ توسط اقای سید محمد صمدی و تحت عنوان «طوایف و عشایر کرد» در مهاباد به‌شیوه رونیو چاپ و منتشر شده است. ایشان لفظ «کردستان» را شاملتر و جامعتر از حوزه کردستان اردلان دریافته، اطلاعاتی در مورد شش ایل بزرگ کرد در اذربایجان غربی و بانه به متن اصلی افزوده‌اند که جز یکی بقیه هیچکدام در

محدوده جغرافیائی «استان» کردستان قرار ندارند و بالنتیجه مشمول مندرجات کتاب که محدود به این استان است، نمیشوند. باین دلیل من در چاپ متن فارسی و ترجمه کردی آن سعی کرده‌ام از این اضافات چشم بپوشم و به عنوان و مضمون نوشته نویسنده وفادار بمانم.

جزوه حاضر بهر تقدیر در نیمه دوم سده نوزدهم نوشته شده است. در این سده دستکم ۹ کتاب مشروحه زیر در مورد تاریخ و جغرافیای کردستان اردلان نوشته شده:

۱- ۱۲۱٤ هجری قمری، ملااحمد شریف قاضی اردلانی، «زبده التواریخ سنندجی»

۲- ۱۲٤۹ هجری، ٤-۱۸۳۳ میلادی، خسرو پسر محمد پسر منوچهر، «لب التواریخ»

۳- ۱۲٦٤ هجری، ۸-۱۸٤۷ میلادی، مستوره خانم کردستانی فرزند ابوالحسن بیگ، «تاریخ اردلان»

٤- ۱۲٦۷، ۱-۱۸٥۰ میلادی، میرزا عبدالله منشی (رونق)، ادامه تاریخ اردلان مستوره کردستانی

٥- ۱۲۸۸ هجری، ۲-۱۸۷۱ میلادی، عبدالقادر فرزند رستم بابانی، سیر الاکراد

٦- ۱۲۲٥ هجری، ۱۸۸۰ میلادی، ملا ابراهیم پسر ملاحسین اردلانی، «ادامه شرفنامه بتلیسی تا سال ۱۲۲٥ هجری»

۷- ۱۳۰٦ هجری، ۹۰-۱۸۸۹ میلادی، میرزا علی اکبر وقایع نگار، «تاریخ الاکراد»

۸- ۱۳۱۹ هجری، ۲-۱۹۰۱ میلادی، میرزا علی اکبر وقایع نگار، «حدیقه ناصری»
۹- ۱۳۱۹ هجری، ۲-۱۹۰۱ میلادی، میرزا شکرالله سنندجی (فخرالکتاب)، «تحفه ناصری».

به این اعتبار، اردلان و مرکز آن سنندج، از معدود مناطق و شهرهای ایرانند که دارای شناسنامه مدون و معتبر تاریخیند - کاری که متاسفانه در سده بیستم کمتر دنبال شد و تاریخ معاصر منطقه علیرغم اهمیت فراوان ان، در پرده ابهام باقی ماند. کتابچه حاضر میتواند در کنار نه کتاب دیگر، جنبه‌هائی از زندگی اجتماعی - اقتصادی منطقه را به‌ما بنمایاند. بسیاری از مطالب جزوه مانند دوره خسروخان (بین سالهای ۱۲٤۰ و ۱۲۵۰ هجری حکومت کرد) و خان احمد خان اردلان (بین سالهای ۱۰۲٦ و ۱۰٤۸ هجری حکومت کرد) با واقعیات مسلم تاریخی و مندرجات دیگر کتابهای مشابه مطابقت کامل دارد و باین اعتبار میتوان مفاد کلی آن باستثناء وجوه تسمیه عشایر را موثق تلقی کرد.

انور سلطانی

اکتبر ۱۹۹۷
لندن

بسم الله الرحمن الرحیم

حمد بی منتها خالقی را سزاست که از امتزاج آب و خاک فطرت پاک آدم را [و] از نسل او چندین ملل و امم از کتم عدم بعرصه وجود آورد «هو الذی خلقکم من نفس واحده و جعل منهما رجالا و نساء» و ثنای لاتحصی صانعی را رواست که طوائف مختلف الاخلاق و عشایر متباین السیر و الصور را از نژاد آن حضرت خلقت فرمود «وجعلناکم شعوبا و قبائل لتعارفوا» و درود نامحدود بر پرتو نور خدا و علت غائی خلق ارض و سما، شرف نسل آدم و حوا و سرور جمیع رسل و انبیا - محمد سیدالکونین و الثقلین و الفریقین من عرب و عجم صلی الله علیه و آله «العرش ما طلعت شمس و مالاح نجم فی دجی الظلم» و لطایف روح و ریحان و شرایف رحمت و رضوان بروان آل اطهار امجاد و اصحاب اخیار و اوتاد او باد. «ساده لاترید الاّ رضی الله کما لاترید الاّ رضاها لم یکونوا للعرش الاّ کنوزا خافیات سبحان من سواها».

وبعد، درین اوان میمنت تواءمان، توقیع رفیع همایون شاهنشاه صاحبقران و وارث ملک و حافظ دین و دولت، سایه پاک حضرت یزدان و مایه آسایش [و] امن و امان، شاهنشاه صاحبقران و وارث تاج و تخت کیان، سلطان السلاطین و خاقان الخواقین، الغیث الهاطل و اللیث الصایل، قلم القضا و القدر، ناصرا للاسلام و منصور الاعلام، ابوالنصر ناصرالدین شاه قاجار لازال للدین و الاسلام ناصرا و لکسر الاصنام کاسرا؛ و امر قضا قدرت حضرت اشرف ارفع والا، نظام کار و ملت و آرامگاه ملک و دولت، حارس بلاد و سایس عباد، زبانه تعدیل ترازوی عدل و انصاف و تازیانه تادیب بازوی جور و اجحاف، ذوالکوکب المسعوده و المقاماه المحموده؛ شاهنشاهزاده اعظم ظل السلطان مد ظله العالی شرف صدور و نفاذ یافت که اسامی عشایر و ایلات و طوایفی که در حدود خاک کردستان یعنی آنچه در حوزه حکومت حکمران کردستان ایران سکونت دارند از بدوی و قروی و اهل مدروبر، اعم از کرد و غیره با عده تحقیقی یا تقریبی خانوار و نفوس آنها و بیان اصل و نسب و ارومه اسلاف آنها با تاریخ نقل و تحویل هر عشیره و ایلی از خاکی به خاکی و اینکه اصلا از کدام طایفه و نژاد و تیره بوده و در چه خطه اقامت داشته و از جنس و طایفه آنها اکنون نیز در کدام خطه هستند و در عهد چه پادشاه و بفرمان کدام سلطان و بچه سبب آنها را از مسکن اصلی بخاک دیگر کوچ داده و با وجه تسمیه هر ایل و طایفه بوده و آمده و رفته‌اند و

هم محل اقامت حالیه آنها را که در قری و دهاتند یا در بوادی و براری و جبال و ایلاق و قشلاق دارند، در کتابچه وافی و دفتر و رساله کافی ثبت و مستقیما خدمت جناب مستطاب صنیع الدوله و زیر انطباعات و مترجم مخصوص حضور همایون ارسال شود.
چون اتمام و انجام این خدمت به حقیر سراپا تقصیر اقل مرجوع و محول شد؛ باوجود قلت بضاعت و فقدان استطاعت، اطاعت امر را بر خود فرض عین دانسته و شروع بعرض نمود.
بررای مرآه صفای ارباب فطنت و ذکاء و اصحاب کیاست و دها مبرهن است چون همه احشام و عشایر و طوایف سکنه کردستان ایران سوای سادات عالیدرجات و چند خانواری که از نژاد طوس نوذر در این صفحات بکفش زرینه معروفند و معدود قلیلی از طوایف دیگر که در کردستان ایران سکونت ورزیده، مابقی کلا از قبایل اکرادند لهذا پیش از شروع بمطلب، بیان مقدمه‌ای لازم بود که شامل باشد بر تعیین حدود خاک کردستانات و اصل و نسب نژاد اکراد و شعب و قبایلی که از اکراد منشعب و شمرده میشوند و پس از آن ایل و احشام و طوایفی که الان در خاک کردستان میباشند معلوم داریم از کدام تیره و عشیره و قبیله‌اند.

بنابرآن، مبنای کتابچه بر یکمقدمه و چند مطلب قرار گرفت که بترتیب حروف تهجی هر طائفه را در مطلب علیحده مذکور و مسطور نمایم.

مقدمه مشتمل بر سه مقصد:

مقصد اول در بیان مساکن و مواطن افراد اکراد و حدود کردستانات.

پوشیده نماناد چنانچه مصنف نزهت القلوب و مولف شرفنامه که شیخ شرف الدین بطلیسی باشد تحدید نموده، کردستان مملکتی است پهن و دراز و اقلیمی است بحقیقت نه مجاز طول آن از کوهستانات لرستان بزرگ و ابتدای خاک فارس است تا جزیره لوت و ارمنستان عثمانی که از آنجا تا قسطنطنیه بیست مرحله از مراحل قوافل بیش نیست و عرض آن از اصقاع و اطراف اقسقه تا جانب شماره بغداد و عربستانست. در اواخر سلطنت بنی عباس نصیرالدوله احمدابن المروان الکردی بسلطنت این حدود که کردستانش نامیده‌اند نامزد بوده و سلطانش خوانده و بنام او سکه زده‌اند. بعد از آن به اقتضای زمان در هرجا و مکان آن حاکمی علیحده حکمران گشته و ملوک اطولیف شده و ایام و لیالی متواتر و متوالی در پاره‌ء ازین اراضی فرمانروا بوده‌اند و الان بعضی از این مملکت با فسحت و وسعت جزء و متمم خاک دولت علیه ایران و برخی از اجزای دولت فخیمه عثمانیه شمرده میشود.

مقصد ثانی در بیان نسب اکراد:

پوشیده نماناد مورخین را در باب نسب اکراد اختلاف اقوال زیاد است چنانچه بعضی را عقیده این است که از نسل کردنامی هستند که در عهد ضحاک تازی چنانچه مشهور و مسطور است هر روز بجهت غذای ماری که بر دوش او رسته بود شخصی را بسبیل نوبه میکشتند و مغز سر او را بخورد مار میدادند و هر روز علی الاستمرار دو بیچاره رابخوانسالار سپرده مغز سر ایشان را طعمه آن دو مار ساخته؛ از آنجائیکه خوانسالار شخص نیک کردار بود هر روز یکنفر را فرار داده بجای آن مغز سر گوسفند را بانضمام مغز سرآندیگری پیش ضحاک میبرد و بخورد مار میداد و فراریها در صحاری و براری بعیده و در بیغوله های غارها متواری میشدند.

چون نوبت بکرد نام رسید خوانسالار اورا فرار داده با همخوابه خود در کوهستانات و جبالی که اکنون به کردستان معروفند و آنوقت معمور نبود متواری شدند. بعد از چندی اولاد متعدد ازوها متولد شد. پس از تولد و تناسل زیاد آن طایفه‌را باسم آن خواندند و در میان سایر طوایف بچستی و چالاکی مشهور و موصوفند چنانچه مولف شرفنامه شیخ شرف الدین بطلیسی نقل نموده، اوقاتیکه خسرو پرویز پادشاه عجم نامه بحضرت رسالت صلی الله تعالی علیه و سلم نوشت، گفت کسی را میخواهم بیست روزه این نامه‌را از مدینه به‌مدائن برساند.

هیچکس متعهد نشد تا آنکه یکی از اکراد را پیدا کرده بطور فرمایش خسرو متعهد شد و بیست روزه عریضه را رسانید. اصحاب را که در خدمت بودند کمال حیرت حاصل آمد که در این قلت مدت چگونه این بعد مسافت را طی کرده؛ حضرت صلی الله تعالی علیه و سلم فرمودند این از قبیله اکراد است. پس از آن فرمودند خداوند جل و علا قوت و قدرت و چابکی و چالاکی و جلادت و توانائی باین طائفه عطا فرموده‌است که نصیب کمتری از طوایف دیگر شده ولی حکمت بالغه الهی چنان اقتضا فرموده که نفاق و خلاف و نزاعی را در میان خود این طایفه برقرار فرماید که طوایف دیگر از شرّ و عداوت اینها آسوده باشند و همه وقت مشغول نزاع و جدال بایکدیگر شوند و بعداوت دیگر طایفه نپردازند.

ولی اصح اقوال آنستکه احمد ابن خلکان در تاریخ خود مرقوم نموده و آن اینست که ابوعمرو ابن عبدالله مصنف کتاب استیعاب در کتاب قصد و امم که در انساب عرب و عجم تالیف نموده حکایت میکند که اکراد از نسل عمرومریقا میباشند که از اولاد ملوک یمن بوده و بمرور ایام از ولایت یمن فرار و در خاک کردستانات قرار گرفته و درآنجا توالد و تناسل زیاد کرده، چنانچه شاعر گفته «لعمرک ماالاکراد من نسل فارس و لکنه من نسل عمرو ابن عامر» و عامر جد کرد بنا بکثرت جود و سخا ملقب به ماء السماء شده چنانچه مولوی علیه الرحمه میفرماید:

«آسمان شو، ابر شو باران ببار – آب اندر ناودان ناید بکار

ناودان همسایه درجنگ آورد - آب باران باغ صد رنگ آورد».
اوس و خزرج که از انصار حضرت رسالت صلی الله تعالی علیه و سلم بودند از نسل عامرند و عمرو پسرش چون هر روز دوحله مطرزه را میپوشید بشإن خود روا نمیداشت که بدیگری عطا کند اورا بپوشد وقت شام همان ملبوس را پاره پاره میکرد بدین جهت ملقب بمریقا گشت اگرچه ابوالقاسم فردوسی قول اول را ارجح دانسته در شاهنامه میگوید:

دوپاکیزه از گوهر پادشا — دو مرد گرانمایه و پارسا
یکی نامش «ارمایل» پاک دین — دگر، نام «کرمایل» پیش بین
سخن رفت هرگونه از بیش وکم — چنان بد کهبودند روزی بهم
زبیدادی شاه و از لشکرش — وزآن رسمهای بداندرخورش
یکی گفت مارابه خوالیگری — بباید بهزی شاه رخت آوری
مگرزین دوتن راکهریزند خون — یکی راتوان آوریدن برون
برفتند و خوالیگری ساختند — خورشها باندازه پرداختند
خورشخانه پادشاه جهان — گرفت آندو بیدار روشن روان
چو آمدش هنگام خون ریختن — بهشیرین روان اندر آویختن
ازآن روزبانان آدم کشان — گرفته دومرد جوان راکشان
دمان پیش خوالیگران تاختند — زبالا بروي اندرانداختند
پرازدرد، خوالگیران راجکر — پرازخون دودیده، پرازکینه، سر
همي بنگرید، این بدان ان بدین — زکردار بیداد شاه زمین
ازآن دویکی رابپرداختند — جزاین چاره راه نشناختند
برون کرد مغز سر گوسفند — برآمیخت بامغز آن ارجمند

یکی رابه‌جان داد زنهاروگفت
مکرتابیاری سراندر نهفت
مکرتانباشی به آباد شهر
ترادر جهان کوه و دشت است بهر
به جای سرش زان سربی بها
خورش ساختند ازپی اژدها
ازاینگونه هرماهیان، سی جوان
ازایشان همی یافتندی روان
چوگرد آمدندی ازایشان دویست
بدانسان که نشاختندی که‌کیست
خورشگر برایشان بزی چندومیش
بدادی و صحرانهادیش پیش
کنون کرد ازآن تخمه داردنژاد
کز آباد بردل نیایدش یاد

در میان طائفه اکراد سلاطین باعزم و داد و فرمانروایان باحزم و راد بعمل آمده، مانند سلطان صلاح الدین ایوبی که مصر و بیت المقدس و شامات و مکه و غیره را دوباره ازفرنگیها انتزاع نموده و بتصرف خلفای بنی عباس درآورد؛ چنانچه متون تواریخ و سیر شاهد حال و مصدق مقالست که محاسن و محامد و اوصاف حمیده آن سلطان بزرگوار ثبت دفاتر روزکار است و اکثر علمای اسلام اورا زبده‌ی خلفای راشدین و اجل غازیان در راه دین مبین مینامند و از احفاد و دودمان این سلطان اشخاص معروف نامی زیاد بوده‌اند چنانچه در تواریخ مصر و بیت المقدس و شامات مسطورند.

مقصد ثالث در بیان طوایف و قبایل بزرگ اکراد که سایرین جزء آنها و بدانها ملحق میشوند بسبیل اجمال و اختصار:

اول طائفه کرد اردلانی که از نسل بابا اردلانند که جمعی از آنها در اکثر ولایت کردستانات باقتضای وقت حکومت داشته والان جمعی کثیر از آنها در صفحات کردستان سکونت دارند.

دوم طائفه الوار که محل و مسکن آنها از اصفهان گرفته تا بسرحد عربستان ایران و از همدان و اول خاک عراق عجم گرفته تا سرحد عراق عربست و برخی از آنها در قزوین و غیره بمرور دهور افتاده سکونت نموده‌اند.

سوم طائفه کرمانج که به‌بابان مشهورند و سکونت آنها کرکوک و سلیمانیه و شهرزور و کوی و حریر و ساوجبلاغ مکری و بعضی هم در بانه که از بلوکات کردستان ایران است قرار گرفته.

چهارم طائفه گوران که اکثر آنها در کرمانشاهان و کردستان ایران اقامت دارند.

پنجم طائفه لک که اغلب آنها در کلیائی و کرمانشاهان و ... و کردستان ایران میباشند و قلیلی از آنها هم بتصاریف ... باصفهان نقل کرده سکونت نموده‌اند.

[در متن اصلی مطلب ششم دیده نمیشود و بلافاصله بعد از طائفه پنجم طائفه هفتم آمده است].

هفتم طائفه مافی و نانکلی که اول مسکن آنها در ...

کوهستانات رواندز و اربیل خاک عثمانی و ساوجبلاغ مکری ملک ایران بوده بسبب طغیان و سرکشی بحکم مرحوم شاه عباس صفوی آنها را کوچانیده در ری و شهریار و قزوین اسکان میدهند.

هشتم کردوسی و کرد یزیدی که مساکن ایشان در مملکت عثمانی از موصل تا بمروین و از دیاربکر تا حلب گرفته است که العیاذ بالله شیطان را خدا و یزید را پیغمبر او میدانند؛ بلی چنان خدائیرا چنین پیغمبری سزاوار است و از مسلمین هرکس را ببینند و قدرت برآن داشته باشند بقتل میرسانند.

نهم طائفه جاف که اکثر آنها خیمه‌نشین و ایلاق و قشلاق مینمایند و خانه‌نشینی را اختیار نکرده‌اند.

دهم طائفه لولو که محل و موطن آنها در سمت کوهیست موسوم بزنگار واقع در خاک عثمانی خیلی سالم و بی شرارت میباشند جز کسب و زراعتکاری مرتکب عملی نمیشوند هیچ مقید بعمارتسازی و تحصیل اسباب و آلات نیستند درآنطائفه تاحال در هیچوقت عالم و فاضل و باسواد و بادانش و باکمال و صاحب خط و هنر و شاعری پیدا نشده بالنسبه بسیار اکراد خلیق و مهمان نواز میباشند.

مطلب اول در طوایفی که حرف اول [اسم] آنها الف است

اول، اردلان - که از سایر طوایف اکراد در نیکی اخلاق و طبیعت و حسن سیرت و سجیّت و فرهنگ انسانیت و جلادت و سخاوت امتیازی داشته‌اند و در هر عهد و اوان خوانین بااسم و شأن در میانشان پدید آمده من جمله خان احمد خان ولد هلوخان [شکل درست این کلمه عبارت از هه‌لو - هه‌لوخان - است بعنای عقاب. توضیح بازنویس] که بشرف مصاهرت جنت مکان شاه عباس صفوی بواسطه جلادت و رشادت و استعداد ذاتی که ازاو مشاهده نموده مفتخر و مشرف شد و زرین کلاه خانم خواهر خود را باو مرحمت فرمود و بحکم و امر شاه مرحوم موصل و رواندز و عمادیه را مسخر و چند سالی در اکثر کردستانات حکمرانی داشت و همچنین مرحوم خسروخان ثانی نبیره سبحان ویردیخان که در رشادت و جلادت و سخاوت مشهور و کارهای بزرگ ازو سرزد که در صفحه روزگار نام نامی او باقی است که یکی از آنها شکست مرحوم الله قلیخان زنگنه بود که مجمل آن این است: بعداز تمام شدن زندیه الله قلیخان زنگنه حاکم کرمانشاهان هوای تسخیر عراق و کردستان را نموده با لشکر و توپخانه زیاد از اکراد کرمانشاهان و سنکر و کلیائی و الوار حرکت و ازاینطرف هم خسروخان جنت مکان از سنندج راهی شده در سنقر تلاقی فریقین روی داده بعد از

جدّ و جهد زیاد سپاه کردستان غالب و الله قلیخان مقتول آمد و خسروخان بجانب کرمانشاهان عطف عنان نموده در دو فرسخی شهر مزبور حاجی علیخان عمّ اللهقلیخان با پیشکش زیاد آمده و معذرت خواهی نمود و خسروخان بکردستان برگشت.

من جمله هزیمت دادن جعفرخان زند بود که با جمعیت زیاد از زندیه و فارسی و الوار و غیره بعزم تسخیر صفحات کردستان و عراق آمده وارد همدان شد این خبر که بسمع خسروخان رسید با سپاه اردلان در حرکت آمده و در بهار همدان تقابل فریقین حاصل و بعد از مقابله و مقاتله زیاد خسروخان غالب و جعفرخان زند مغلوب و منکوب و فرار نموده او را تعاقب نمود. مهدی بیگ شقاقی که شاعریست معروف در رکاب بوده و تهنیت را چند بیتی مثنوی انشاء و معروض میدارد که مطلع آن اینست:

موسم دی خسروخان بهمن وقار   خیمه برافراخت چوگل در بهار

وهمچنین شکست اسمعیل خان زند از برای او روی داد.

یکی دیگر از خوانین نامدار اردلان امان الله خان جنت آشیان نیکو خلف همین خسروخان است در عهد خاقان مبرور مغفور البسهالله حلل النور فی دارالسرور بحکومت کردستان ایران مفتخر و مباهی آمد و خدمات نمایان و بندگیهای شایان بدولت علیه ایران و حضرت خاقان خلد آشیان نمود و از زمره خوانین نامدار و نمره امرای باشأن و اعتبار آنعهد و روزگار محسوب

میشد بطوری منظور نظر شاهنشاه دین پناه آمد که مرحوم خسروخان ثالث ولد ارشد اورا بدامادی قبول فرمود بازدواج نواب علیه عالیه حسن جهان خانم ملقبه به والیه معظم لها له را قرین افتخار و مباهات ساخت و همچنین نبیره اورا که مرحوم جنت مکان رضاقلیخان والی باشد بشرف مصاهرت حضرت اعلامرتبت نایب السلطنه روح الله تعالی مضجعه، مشرف و مباهی فرمودند.

مخفی نماناد اکثر طوایف و عشایر کردستان ایران منسوب باردلان میشوند که ازنسل اردلانند یابواسطه تبعیت و محکومی و مطیعی بنی اردلان نسبت باردلان داده شده‌اند وجه تسمیه اردلان و اردلانی از قراریکه در تواریخ اکراد ثبت است این است که اعلاجد ایشان آسیابان بوده و بزبان کردی آسیابان را اردلان میخوانند بعد از اینکه اردلان باقتضای گردش روزگار دچار مسکنت و افتقار میشود از بلده شام بطرف دیاربکر و موصل میآید بعد از چندی با یکی از بزرگان آندیار وصلت را اختیار کرده پسری ازو موجود و مسمی شد بکلول. بعد رشد، بنا باستعداد ذاتی و ظهور علامات جلادت و رشادت، حکومت موصل و دیاربکر باو مرجوع و در غلبه چنگیزخان اورا معزول از آنجا با عیال و اطفال حرکت نموده در شهرزور سکونت اختیار میکند بعد از چندی هم در آن دیار مکانت و اعتباری بهمرسانیده حکومت را باو واگذار نمودند پس از آن معزول و به پلنگان که یکی از دهات کردستانست و مکانیست قلعه مانند و

اوضاع طبیعی آن چنانست که بتصرف آوردن و تسخیر کردن بجهت متانت و سختی راه خیلی صعوبت دارد، نقل نموده و درآنجا درمیان طائفه گوران شأنی پیدا کرده رئیس و صاحب اختیار اوها میشود و بعداز استیلای چنگیزی باز بحکومت رسیده بابان و کوی و حریر و کردستان ایران بحیطه تصرف درآورده رتق و فتق مهمات آنجا بعهده کفایت و درایت او مقرر میشود؛ تا اواخر روزگار سلطنت شاه صفی رحمه الله نسلا بعد نسل اولاد و احفاد او در آن بلاد بحکومت و ریاست مستفیض بعد ازآن بعلت کثرت احفاد چنانچه رسم است خاصه درمیان اکراد اتفاق ایشان نبدل بنفاق و شقاق گشته و بمفاد بی دولتی از نفاق [خیزد] حکومت آنصفحات از کف اوها بیرون، تنها کردستان ایران در حوزه حکومت اوها میماند و بمرور و بتدابیر عملی همان قریه پلنگان را که محل حکام کلهر بود ازوها انتزاع و آنهارا بیرون کرده درآنجا مستقل و متمکن میگردند؛ تا در سنه ۱۰۴۶ یکهزار و چهل و شش بحکم جنت جایگاه شاه صفوی قلعه پلنگان را بجهت سختی مکان و صعوبت مرور خراب نموده در سنندج که آن اوقات دهکده‌ای بوده موسوم بسینه و جای تمکن طائفه مشهوره بکفش زرینه که نسبت ایشان از قراریکه مشهور است بطوس نوذر میرسد طرح عمارات و بنای مساجد و مدارس ریخته و رفته رفته آبادی و جمعیت بهمرسانیده والان شهر معتبری شده و از زمره شهرها محسوب میشود.

دوم، الوار که جمع لر است- چون لربزرگ و لرکوچک است اکثر بصیغه جمع استعمال میدارند. طائفه زندیه و بختیاری هم داخل ایلات و اکراد فیلی و الوار قلمرو علیشکرند و در ملایر سکونت داشتند و لرستان همین لرستان است که حالا باین اسم مشهور است. طائفه مزبوره بواسطه راهزنی و چپاول مسافرین و قوافل قوتی گرفته نادرشاه افشارقهار فرستاده آنهارا بعنف کوچانیده بدرجز و ابیورد و خراسان برده سکونت یافتند و بعداز انقراض دولت افشاریه و تسلط کریمخان زند اکثر ازآنها بمواطن اصلی مراجعت کرده و درآن ایام ریاست این ایل با کریمخان بود برسم الوار که بزرگ خودرا تشمال میگویند اورا تشمال کریمخان میخوانند.

اوانی که از طرف شاهرخ شاه حکومت اصفهان باناابوالفتح خان بختیاری بود کریمخان زند با علیمرادخان بر سر او رفته در چمن قهمیز مقابله و مقاتله کرده ابوالفتح خان مغلوب شده پس ازآن فتح و ظفر، میرزا ابوتراب نام از اولاد شاه سلطان حسین، شاه اسمعیل خوانده بنام وی آغاز ملل گیری کرد و خودرا وکیل او میخواند. بعد از مدتی عزم مقاتله حسنعلی خان حاکم کردستان ایران و محمد علیخان تکلو حاکم قلمرو علیشکر را جزم نموده بمقابله اوها آمده و اوهارا شکست فاحش داده و در صفحات عراق تسلط و استیلا و قوتی گرفته بنای مملکت ستانی گذاشت ولی تا نواب فلکجناب والاشأن محمد حسن خان

قاجار قوینلو رحمه الله تعالی درقید حیات بود نتوانست کاری پیش ببرد و در هر جدال و قتال و مقاتله شکست میخورد چون همیشه بزرگان این ایل الوار با حکام کردستان عداوت و دشمنی داشتند و در هنگام فرصت چه حکام کردستان بر سر الوار و چه تشمالها و حکام لرستان برسر ولایت کردستان تاخته لازمه نهب و غارت و چپاول و قتل را بعمل میآوردند چنانچه در عهد شاه عباس رضوان مکان درپایتخت اصفهان درمیان خان احمدخان حکمران کردستان و شاهویردیخان حاکم لرستان که هردو در رکاب بودند منافرت و عداوت شدت گرفت و بعداز مراجعت بمقر حکمرانی خودشان شاهویردی خان لر جمعیت کثیری از الوار و زندیه را فراهم آورده بعزم مقاتله خان احمدخان حرکت کرده خان احمدخان تاب مقابله نیاورده در قلعه حسن آباد که یکفرسخی شهر سنندج است متحصن شده و شاهویردی خان در مقام محاصره برآمده بعداز چند شب خان احمدخان بلباس مبدل بی اطلاع شاه ویردیخان از قلعه حسن اباد بیرون میآید و جمعی از اکراد او را برداشته بلرستان رفته از نهب و غارت و قتل هیچ فروگزار نمیکند و بقدر پانصد خانواریرا از ایل لر عنفا کوچانیده و در خاک کردستان اسکان میدهد و حالا بقدر هفتاد خانوار از آنهارا که تخمینا سیصد نفوس را شاملند، در خاک کردستان باقیست.

تابستان را در محل کرەوز و مریوان و کمره ایلاق میشی کرده و درآن محلها هرچند خانواری در قریه قشلاق میشی میکنند و

بقیه آنها در مرور ازمنه بعضی بوطن خود مراجعت و برخی بمملکت عثمانی میان ایل جاف فرار نموده و درمیان آنها زیست مینمایند و در میان این خانواران که در کردستان ایران میباشند قریب ده پانزده خانواری هست اگرچه باسم کلاه کر مشهورند ولی در حقیقت ازآن طائفه محسوب میشوند وجه تسمیه آنها بکلاه کر اینست که کلاه نمدی کردی را خوب میسازند زیرا باصطلاح کردی کلاه کر بمعنی کلاه ساز است ولی وجه تسمیه طایفه لر معلوم نیست اگرچی بعضی میگویند لر اسم جد اعلای آنها بوده وحالا این طائفه را بدان اسم میخوانند والله اعلم؛ ودر میان آنهائیکه در کردستان بوده و هستند تا حال شخص نامداری پیدا نشده.

سوم، طائفه احمد زینل– بطائفه تیلکو که بعد از این شرح حالات آنها مرقوم میگردد ملحق میشوند؛ زمستان را در محل موسوم بکره‌وز–من بلوک کردستان، در دهات سکونت نموده و تابستان را در کوهستانات محل مزبوره و محل سالار کردستان ایلاق میشی مینمایند. تقریبا شصت خانوار که تخمینا مشتمل بر دویست نفوس باشند هستند؛ چون از اولاد و احفاد احمد زینل نامند باسم اعلیجدّ معروف و موسوم شده‌اند.

چهارم، طائفه اسمعیل غدیری– در اوایل سلطنت خاقان مغفور شاهنشاه مبرور البسه الله حلل النور و حکومت مرحوم

امان الله خان اول که قریب به هشتاد سال میشود از سمت بغداد فراراختیار کرده و بخاک کردستان ایران آمده‌اند و چند سالی در کردستان سکونت ورزیده بعد از آن در عهد سلطنت شاهنشاه عالم پناه جنت و رضوان آرامگاه-محمدشاه طاب ثراه و حکومت مرحوم امان الله خان ثانی، قریب چهارصد خانوار ازوها فرار و میان ایل جاف و خاک عثمانی رفته و قریب یکصد خانوار ازآنها بگروس و افشار فرار کرده و آنجا متوطن شده‌اند الان قریب بیست خانوار در هوباتو که هرسه محل خاک کردستان ایرانند توطن جسته و سکونت نموده‌اند تقریبا این یکصد خانوار که باقی مانده‌اند مشتمل بر چهارصد نفوس هستند. وجه تسمیه چون از اولاد و احفاد اسمعیل ولد غدیر بوده باسمعیل غدیری معروف شده‌اند.

پنجم، طائفه آخه‌سوری- این طائفه جزو طائفه مندمی که بعد ازین شرح حالات آنها مذکور میگردد محسوب میشوند وبآنها ملحق میگردند تخمینا پنجاه خانواری میباشند وعدد نفوس آنها بدویست نفر میرسد در کردستان بعضی در فصول اربعه خانه و برخی در زمستان بگرمسیر میروند.

ششم، طائفه ایناقی- قریب پنجاه خانوار میشوند در بلوک جوانرود که از بلوکات کردستان ایران سکونت ورزیده کمتر رعیت مالیات بده دارند. اکثر بیگ زاده هستند. مرتع و مزرع و

باغات در محل پاوه که جزو جوانرود است دارند و تابستان در کوه شاهو که شاه کوه است ایلاق میشی و زمستان در مره خیل و هواره‌چی قشلاق میشی مینمایند و دویست نفر نفوس تقریبا هستند و این طائفه ملحق بطائفه جاف میشوند و الان هم کدخدای معروفی ندارند. وجه تسمیه: چون اعلاجد آنها ایناق بیگ نام بوده بدان اسم معروف و مشهور شده‌اند.

هفتم، طائفه ایله روته- پیشتر طائفه معتبر و بادولت و ثروت بوده‌اند و رئیس آنها در هر عهد و اوان شخصی بوده باسم آن شخص رئیس معروف شده‌اند چنانچه گاهی باحشام ولدبیگی و وقتی بایل صیدی هم مشهور شده‌اند. الان از تقالیب روزگار ازبسکه گدا و فقیر هستند مسمی بایله روته گشته‌اند که بکردی یعنی ایل عور و لخت. از ایلات محل جوانرودند و الان بیست خانواری که تقریبا یکصد نفوس دارند باقی است. زمستان را در هردی که درکنار آب سیروان واقع در بین جوانرود و اورامان است قشلاق میشی و تابستان در کوه شاهو که مخفف شاهکوه است-چنانچه مذکور شد و در جوانرود واقع است، ایلاق میشی میکنند و همیشه این طائفه از خودشان کدخدا نداشته محکوم رئیس طائفه ایناقی بوده‌اند.

هشتم، ایل رحمن بیگی- این طائفه چهار شعبه بوده‌اند: مصطفائی، دوروئی، بیانی، بیسری. وجه تسمیه: چون رئیس

آنها مصطفی نامی بود بمصطفائی موسوم گشته‌اند و بعضی از آنها در دورو که جائی است در جوانرود ایلاق میشی و قشلاق میشی کرده و بدوروئی معروف شده‌اند و برخی از نسل بیان نامی بوده‌اند باسم اعلیجد موسوم آمده‌اند و پاره‌ای چون درمیان خود کدخدا و رئیس و بزرگ نداشته به بیسری موصوف گشته؛ از قدیم الایام داخل جاف جوانرود بوده قریب یکصد و پنجاه سال پیش ازین وقتی حکومت جوانرود با ابراهیم بیگ وکیل بوده خود را منسوب و بسته معزی الیه نموده و از جوانرود رحلت کرده در املاکات [آن] مرحوم قشلاق میشی و ایلاق میشی مینمایند. الان بجهت فقر و فاقه متلاشی شده بعضی در قشلاقات روانسر من الکای کردستان و برخی بماهی دشت کرمانشاهان متفرق گشته و شش خانوار از آنها در قریه کلاتی ملکی عالیجاه امان الله خان وکیل و هشت نه خانوار ازآنها تابستان را در کوه وزنه علف چرانی و زمستان را بسایر ایلات کردستان ملحق شده به زهاب میروند؛ و از شعبه بیسری چند خانواری در میان ایل کشکی که بعد ازین مذکور میشود هستند و ملحق باوها شده‌اند.

نهم، طائفه امامی – چون از اولاد و احفاد امام نام هستند بدان اسم موسوم و منسوب شده‌اند. این عشیره جزء احشام موسوم به یزدان بخشی و از ضمایم اوها بوده اوقاتی که احشام یزدان بخشی فرار و بخاک دولت عثمانی میروند، این

عشیره امامی متابعت نکرده و باواوها نرفته در بلوک جوانرود کماکان اقامت مینمایند و الان از جمله و عشایر الکای جوانرود میباشند و از زمره ایل جاف جوانرودند. قریب هفتاد خانوار و تخمینا سیصد نفوس میشوند. الان کدخدای آنها محمدخان بیگ پسر محمودآقا است مراتع و مزارع و مرابع بهار و تابستان ایشان کوهستان میکوری و لاران، مرابض و چراگاه پائیز و زمستان، محل دله‌دره و دل اورا-از ضمایم خاک الکای جوانرود است.

طلب ثانی در احشامیکه اول [اسم] آنها حرف باء است

اول، طایفه باباجانی - که از احفاد باباجان نامی بوده باباجانی موسوم شده‌اند و در قدیم از زمره ایل جاف محسوب گشته؛ مخفی و پوشیده نماناد که ایل جاف سابقا و در ازمنه سالفه همگی رعیت بلوک جوانرود که یکی از بلوکات کردستان ایرانست بوده و اعظم و عمده قبایل آنها غزاوی و کلالی و یزدانبخش و میکائیلی و نورولی است. قاطبه مزارع و چراگاه صیفی و شتوی اوها قراء بلدبزان و کلال و کلاش و نورل و سریاس که از دهات الکای جوانرودند بوده بعد باقتضای تقالیب روزگار فرار را اختیار کرده و زمستان در گرمسیرات زهاب و تابستان را در ایلاقات کردستان ایران بسر برده تا قریب ده

دوازده سال است ممنوع از آمدن بکردستان ایران شده‌اند حتی عشیره یزدان بخشی قریب پنجاه سالی میشود به میان سایر ایل جاف رفته پیش از پنجاه سال زمستان و تابستان در بلوک جوانرود، رعیت و مالیات بده آنجا بوده‌اند و حالا بعضی از قبایل ایلات که در خاک جوانرود مالیات آنجا را میدهند، چنانچه پاره از آنها مذکور و برخی بعد ازاین مسطور خواهد شد، از بقایای ایل جافند و از آنها تخلف کرده در جوانرود باقی میباشند و هنوز آثار و علامات مساکن ایلاق و قشلاق ظاهربیگ اعلاجد محمد پاشای جاف که چند وقت پیش دخالت و التجاه بدولت علیه ایران آورد از طرف دولت قویشوکت محال زهاب و بلوک جوانرود باو مفوض شد در خاک جوانرود معروف و مشهور است و آن صحرای کریوه و بیدای سریاس است و این طائفه باباجانی که الان عمده احشام بلوک جوانرود است نیز از احشام جافند و بالفعل قریب هفتصد الی هشتصد خانوارند و تخمینا سه هزار نفوس باید داشته باشند تابستان را در ایلاقات جوانرود و زمستان را در گرمسیرات سرحد ایران علف چرانی میکنند الان بزرگ و سر ایل آنها حبیب بیگ است که دو سال پیش ازین از طرف حکمران کردستان اداره و حکومت بلوک مزبور باو مفوض و مرجوع بود قریب دویست خانوار از آن هفتصد هشتصد خانوار مزبور پیشترها به قبادی مشهور بوده، بعد از آن چون داخل عشیره باباجانی شده و بتحت منسوبیت سرایل باباجانی درآمده مدتی با او بسر برده

الان و بالفعل بباجانی معروف و مشهور شده‌اند زمستان و تابستان در قرب مراتع باباجانی مرتع مخصوص دارند که کوهستان بازان و نبی کر و نهراب خاک جوانرود چراگاه بهار و تابستان آنها و محل کوه شیخان در زهاب، مرتع زمستانی ایشان است.

دوم، طائفه بران - اعلاجد او کهیا صالح بوده که سابقا باصطلاح ممالک عثمانی کهیا را در معنی وزیر استعمال داشته‌اند. از سمت عرفای خاک عثمانی در سلطنت امیر کبیر امیر تیمور مشارالیه را با قریب دو سه هزار خانوار تبعه کوچانیده و در خاک کردستان ایران جابجا نموده بعضی را در بلوک هوباتو و قراقوره و برخی را در محل مریوان جاداده و مابقی خیمه‌نشینی را اختیار کرده تابستان را در کوهستانات کردستان ایران و زمستان را در گرمسرات زهاب ایلاق میشی و قشلاق میشی نموده و در اکثر ازمنه سرایل و اختیاردار همه ایلات کردستان از این طائفه بوده و بمرور اشخاص معتبر نامی و کافی در میان آنها بهمرسیده و سمت نیابت و وکالت حکام کردستان را بهمرسانیده، در شهر سنندج عمارات عالیه ساخته و املاک زیاد خریده من جمله حاجی یعقوب بیگ وکیل بوده که در هنگام استیلای آزادخان افغان درین صفحات و دیار اطاعتی ازو ننموده و مخالفت درافتادگی با او کرده آخرالامر آزادخان فرصت یافته او را دستگیر کرده بقتل رسانید و یکی

دیگر از آنها محمد باقر بیگ است که باتفاق حسنعلی خان حاکم کردستان بطور سخت با کریمخان زند درافتاده و جنگها کرده و چند نفر نامی دیگر مانند عبدالله سلطان و غیره در میان این ایل ظهور نموده و تالی و وکیل کردستان بوده‌اند پس از آن باقتضای وقت و بمرور دهور این ایل براز متفرق شده بعضی فرار و دوباره بخاک عثمانی مراجعت کرده و برخی خیمه‌نشینی را ترک، قریب چهل سال است در پاره از دهات کردستان ایران خانه ساخته و سکونت ورزیده بزراعتکاری و رعیتی مشغولند چنانچه در قریه کپک یکصد خانوار که پانصد نفوس باشند هستند و در قریه عباس جوب من محال ایلاق قریب شصت خانوار و همچنین در قریه گاومیشان ایلاق بیست خانوار و در قریه بلغزاغاج اسفندآباد سی خانوار و در سایر دهات نیز متفرقه سکونت اختیار کرده و مشغول شغل زراعتکاری و رعیتی میباشند و الان نیز بعضی از اوها در قریه قراقوره و محال آن که از بقیه املاکی است در ملکیت آنها مانده، ملکداری میکنند و در برخی از آنها سالها است در شهر سنندج بشغل نوکری حکام و بزرگان ولایت بسر میبرند الان آنچه بروش و حالت ایلی از این عشیره مانده باشند قریب یکصد خانوارند در قریه دکن و غیره من توابع کردستان زمستان را بسر میبرند و تابستان را در ایلاق حول وحوش بخیمه‌نشینی میگذرانند. وجه تسمیه این ایل براز از قراریکه میگویند چون در اصطلاح کردی براز به معنی خنزیر است و

اکثر از آنها در جنگها مانند خنزیر بطرف دشمن رونهاده و عقب ننشسته‌اند بدانجهت آنها را براز خوانده و بطائفه براز معروف شده‌اند چنانچه کدخدا جوانمرد نامی از آنها در شکارگاهی با مرحوم امان الله خان والی بوده، در اثنای شکار شکارچیان خنزیر [ی] را زنده گرفته از نظر والی میگذرانند والی امر نموده بضرب شمشیر او را بقتل برسانند کدخدا جوانمرد پیاده شده عرض مینماید ما را براز میخوانند و این هم براز است از حمیت و غیرت ایلی بدور است در پیش من این براز را کشته و من صامت و ساکت نشسته شفاعتی از او نکنم این است یکصد تومان را برسم پیشکش حاضر کرده و در حضور میگذرانم که از قتل این براز درگذری والی استدعا و پیشکش او را قبول کرده میفرمايد خنزیر را مرخص میکنند.

سوم، بلیلوند - از قرار تقریر کدخدا و ریش سفیدان خودشان، این عشیره شعبه‌ای از احمد [وند] ند که بعضی از آنها در خاک کرمانشاهان و برخی در مملکت عثمانی در بین سلیمانیه و کرکوک گاهی در قری سکونت ورزیده و وقتی خیمه‌نشینی میکنند این عشیره بلیلوند که الان در خاک کردستان ایرانند قریب دویست خانوار میباشند و رعیت و مالیات بده هستند و تقریبا یکهزار نفوس را شاملند و آمدن ایشان بخاک کردستان ایران معلوم نیست در چه عهد و اوان بوده کدخدای حالیه آنها موسوم بکدخدا شاهبار است. وجه

تسمیه: چون از اولاد بهلول نامی بوده و در زبان کردی بهلول را به بلیل محرف کرده به بلیل وند منصوف شده‌اند. زمستان در گرمسیرات گاورود که بقشلاق فقیه سلیمان و هنگوران موسومند و جزو بلوک گاورود که مخفف گوارارود است قشلاق میشی و تابستان را در الکای معروف بایلاق که این هم از بلوکات کردستان ایرانست ایلاق میشی مینمایند.

چهارم، طائفه بورکه ـ قریب یکصد و پنجاه خانوار تخمینا مشتمل بر ششصد نفوس ذکور و اناث صغیر و کبیر میباشند زمستان را در گرمسیرات زهاب و تابستان را در محل اسفندآباد کردستان ایران در کوههای دیهج و کنگره علف چرانی نموده بسرمیبرند. این طائفه شعبه‌ای از عشیره مندمی بوده که تفصیل آنها بعدازین مرقوم میگردد قریب یکصدسالی است بجهت اختلافی که در میان آنها اتفاق افتاده این طائفه ازوها خارج شده و جداگشته چون اینها از اولاد ببرک نام بوده و ببرک در زبان کردی محرف نموده و بورک گفته‌اند بدین اسم مشهور شده‌اند و کدخدای حالیه آنها کدخدا بداق است و در میان این طائفه شخص نامی و معروف پیدا نشده.

مطلب سوم در طوایفی که [حرف] اول اسم آنها تاء است

اول، طائفه تایجوزی - این طایفه از زمره سادات عالیدرجات پیرخضری میباشند. سابق براین، عشیره زیاد و بزرگ و معتبری بوده و اکثر آنها بمرور دهور فرار و در محال سلیمانیه و شهرزور اقامت نموده و الان پنجاه خانوار ازوها در بلوک جوانرود باقی مانده و از منسوبین حبیب بیک سرایل باباجانی که شرح آن مسطور شد میباشد و در تحت حمایت او هستند و کدخدای حالیه آنها یوسف [نام است]. مراتع بهار و تابستان آنها کوهستان لله خول و صحرای پلک از الکای جوانرود است و زمستان را در بانی ناز و شیخ اسمعیل محل خان عاشور میباشند و مرحوم ملاعبدالرحیم مشهور به مولوی ازین طایفه است که عالم و ادیب لبیب و جامع علوم معقول و منقول بود و طبع شعر کافی حافی وافی داشت در زبان کردی اشعار وی چون اشعار شیخ و خواجه علیهما الرحمه در فارسی و امراء القیس و عنتره در عربی است. دو سه سال قبل ازین فوت شد. وجه تسمیه آنها بتایجوزی این است در ناحیه قشلاق آنها یک اصله گردوی کهن سال کلفت بوده طائفه سادات در سایه شجر گردو اکثر جمع شده و صحبت داشته و شوری کرده بتایجوزی مشهور و معروف شده‌اند سادات پیرخضری که این سادات تایجوزی از سلسله آنها میباشند طائفه بزرگ و

معتبری بوده و بعضی از سادات کردستانات ایران و عثمانی ازین طائفه‌اند علماء و صلحاء زیاد معتبر و مشهور در میان آنها ظهور کرده من جمله سید حسن مشهور به ملا ابوبکر مصنف که علوم و فضایل ظاهری و باطنی او در السنه و افواه و کتب و رسایل مذکور و مسطور است از جمله تصانیف او کتاب وضوح در فقه شافعی و کتاب ریاض الخلود و سراج الطریق در تصوف و سلوک و پسر او ملاعبدالکریم نیز از علمای معتبر و صاحب مصنفات بوده، من جمله انذار الإخوان در مواعظ و کتاب واضح در تفسیر تإلیف فرموده و هکذا حفیه آنمرحوم که مشهور به ملاجامی است صاحب تإلیفات و تصنیفات بوده و در اکثر علوم شروح و حواشی دارد سادات معتبر معروف ساوجبلاغ مکری از نسل او میباشند و لقب و منصب شیخ الاسلامی آنجا حالا هم از ایشان است و الآن هم در بلوک مریوان من محالات کردستان ایران از نسل ایشان سید حسن نامی است که بزیور علم و فضل آراسته و پیراسته است و در محل مزبور قاضی و مدرس و مرجع است.

دوم، طائفه تاری مرادی ـ چون از نسل تاری مراد نام بوده بدان اسم مشهور گشته‌اند این طائفه جزء عشیره مندمی بوده که بعد ازین بتفضیل شرح حال آنها مسطور خواهد شد قریب چهل سال است بجهت خلاف و ملالی که با طائفه مزبوره حاصل نموده ازوها جدا گشته و مراتع و مرابع قدیمرا گذاشته

و به‌محل ایلاق کردستان آمده درجای مشهور به تقاره‌خان و کانی دریژ قشلاق میشی مینمایند. تخمینا یکصد خانوار و قریب چهارصد و پنجاه نفوس میشوند و کدخدای آنها محمد نامی است و در میان آنها تا حال شخص نامی پیدا نشده.

سوم، طائفه تیلکو ـ که قریب دویست سال میشود از قطره و بواز واقع در بین کرکوک و بغداد خاک عثمانی آمده و در کردستان ایران در محل باشماق که مشتمل بر بیست و دو سه دهکده است سکونت ورزیده بعد از آن بعضی از آنها متفرق شده و دویست و پنجاه خانوار ازوها بمحل بانه و الکای دشتال که جزو ایالت کردستان ایرانند رفته و قریب پنجاه خانوار در قریه چره چره الکای محل پلنکان سکونت ورزیده و سیصد خانواری ازوها فرار اختیار کرده به‌میان ایل جاف و شهرزور رفته و الان تخمینا هفتصد خانوار ازوها که تقریبا مشتمل بر سه هزار نفوس باشند در محل باشماق مذکور باقی هستند در آن محل زمستان را قشلاق میشی و در بهار و تابستان در محل هوباتوی کردستان ایلاق میشی نموده و بسر میبرند و اکثر دهات محل باشماق ملک کدخدا و بزرگان آن طائفه است و عشیره رشید و سخی و مهمان نواز و صاحب سفره‌اند و مرحوم مبرور عزیزخان سردار کل با آنها وصلت نموده دختر کدخدا [؟] را که از کدخداهای معتبر این طائفه بود به حباله نکاح درآورده و مقرب الخاقان سیف الدین خان از بطن او

متولد شده. هرچند هر یکدهکده را کدخدای معتبر [ی] ازین طائفه هست ولی بزرگ همه ایل حسن بگ نامی است از نسل محمد بیگ و این محمد مشهور و معروفست چون با کریمخان عقد مواخات بسته روزگاری در صفحات کردستان براهزنی مشغول بوده بعد به اقتضای گردش لیل و نهار کریمخان به مرتبه وکالت و امارت ایران میرسد خسروخان والی کردستان معزول و در شیراز بوده، نزدیکان و پیشکاران مصلحت چنان میدانند دوباره خسروخان را بحکومت کردستان مامور کنند مراتب را بعرض رسانیدند کریمخان میگوید این بسته بصوابدید و تصدیق خالو محمد بیگ است تا او چه بگوید پس از آن گزارش را به محمد بیگ اظهار نموده مشارالیه تصدیق نامه را مینویسد و بتصدیق او قرار حکومت خسروخان را میدهند. وجه تسمیه این ایل به تیلکو معلوم نیست والله اعلم.

مطلب چهارم ـ در بیان طوایفی که حرف اول اسم آنها دال است.

اول، طائفه دراجی ـ قریب یکصد خانوار که عدد نفوس شماری آنها تخمینا بچهار صد نفر برسد، هستند. زمستان را در محل گاورود و در قریه موسوم به رزوان و غیره علف چرانی میکنند و تابستان را در جای موسوم به کانی گلزار ایلاق میشی مینمایند و کدخدای حالیه آنها کدخدا عبدالرحمن است و

وجه تسمیه: از اولاد دراج نام بوده بدین اسم موسوم گشته‌اند و ازین طائفه بعضی هم متفرقه در خاک گروس و کلیائی میباشند.

دوم، طائفه موسوم به دوم – وجه تسمیه آنها معلوم نیست. قریب دویست خانوار هستند و تخمینا پانصد نفوس را شاملند و عمل آنها منحصر به گیوه‌کشی و گیوه‌سازی است. پاره‌ء از آنها در شهر سنندج خانهء سکونت دارند و بعضی زمستان را در دهات مسکونند و بهار و تابستان باقتضای وقت در گردش میباشند و مالیاتی دیوانی و معاش خود را از همین صنعت گیوه‌کشی راه‌انداخته، گذرانی میکنند و در میان آنها شخص معروف و مشهوری تاحال پیدا نشده.

مطلب پنجم در بیان طوائفی که [حرف] اول اسم آنها زاء است

اول، زردوئی – چون اعلیجد آنها یرقان گرفته و بدن او خاصه رویش زرد شده به زردوئی که مخفف زردروئیست معروف گشته و نژاد و احفاد را هم باسم اعلاجد میخوانند این طائفه بچهار شعبه منقسم شده هر شعبه باسمی مشهور گشته‌اند یکی از آنها به ساتیاری موصوفست چون اعلاجد جداوها صاحب ساعت بوده و در آنزمان ساعت غرابتی داشته

بساعت دار معروف شده و این شعبه منسوب باو گشته ساعتداری در زبان کردی محرف نموده بساتیاری موسوم آمده‌اند. یکی دیگر از آنها طائفه کوانگرند که حالا بعضی در شهر سنندج و پاره در دهات کردستان منتشر شده و شغل اوها نوکری حکام و بزرگان شهر است در این طائفه ملا احمد نامی پیدا شده با فضل و سالک طریقه نقشبندیه و مسجد و خانقاهی در قریه کولساره هم ساخته چند نفر مرید هم داشت و بعد از فوت او پسران او بهمان سبک [او] راه میروند. شعبه دیگر معروف بروانی چون در قریه روان من قرای جوانرود مزارع و مراتع داشته بدان اسم موسوم گشته و حالا هم در آن قریه ساکنند باغات را غرس و احداث نموده و قروی شده‌اند. شعبه دیگر موسوم بشاه قبادی که بشاه قباد اعلاجد شان منسوب شده‌اند از این شعبه در دهات ایالت کردستان متفلاق شده خیمه‌نشینی را متروک داشته و خانه‌نشینند حالا ازین طائفه زردوئی قریب دویست خانواری در محل فیض آباد کرمانشاهان سکونت ورزیده بشغل تجارت مشغولند و یکصد خانواری بشهرزور فرار و سکونت نموده و به زراعتکاری مشغول شده و قریب پنجاه خانواری که به تخمین دویست نفر نفوس باشند در خاک جوانرود بحالت خیمه‌نشینی باقیند در فصل بهار و تابستان در کوهستانات جوانرود مسمی بسرده، خانی و ویراش وتین دوزه (محل تأمل) پوچ و دره نیان علفچرانی میکنند و مرتع پائیز و زمستان اوها در کنار آب سیروان مسمی بانجیرک و روان است.

دوم، طائفه زندیه ـ شرح حالات این طائفه بجهت کریمخان و غیره مبسوط در تواریخ ایران مبسوط است قریب چهارصد خانوارآنها در قرای کردستان که ماچکه و الی پلینگ و قلعه‌فولاد و غیره باشد خانه‌نشین و مسکونند و بشغل رعیتی و زراعتکاری مشغولند ولی پیشترها رسم خیمه‌نشینی داشته، ایلاق میشی و قشلاق میشی کرده‌اند پس از برچیدگی بساط نادرشاه و علیشاه و ابراهیم شاه، حسنعلی خان حاکم کردستان اوها را کوچانیده در محل ایلاق کردستان جاداده ازآنوقت الی الحال دراین ولایت بسرمیبرند. تفضیل این اجمال آنکه مهر علیخان ولاشجردی قرب جوار با طائفه زندیه که در پریه بودند داشت و اوها همیشه اوقات در تخریب قلمرو علیشکر و تاخت و تاراج ولایت متعلقه به مهرعلیخان میکوشیدند و از آزار و اضرار و قتل و غارت فروگزاشت نمیکردند مهرعلیخان تاب مقاومت زندیه را نداشت از راه اضطرار ولایت خو دا جاگذاشته و پناه به حسنعلی خان حاکم کردستان آورده درآنوقت چون پادشاه مستقل و باتسلط و حکمی در ایران برقرار نبود، علاوه بر کردستانیها قریب پنج ششهزار از افغان و چروادلی و کلیائی و سایر رندات در دور حسنعلیخان جمع بودند در خود استعداد گاهی مشاهده مینمود بعزم انتقام مهرعلیخان و انتزاع ملک او از ید تسلط زندیه از سنندج حرکت نموده به قلمرو [زند؟] که رسید بزرگان زندیه چون کریمخان و شیخعلی خان و غیرها با

لشکری زیاد و نهایت استعداد در مقابل آمده تلاقی فریقین در سنه ۱۱٦۳ در ملایر اتفاق افتاد پی از کشش و کوشش بسیار و جد و جهد بیشمار لشکر حسنعلیخان را ظفری روی داده و سپاه زندیه مغلوب و منکوب شده اکثر از معار[ی]ف زندیه مقتول و روی بدیار عدم نهادند و ملک مهرعلیخان را منتزع و در کمال استقلال او را منسوب نموده و قریب یکهزار خانوار زندیه را به عنف کوچانیده و آورده در خاک کردستان جای داده پس از چندی که حسنعلیخان در مقابل و مقاتله سلیم پاشای بابان شکست یافت و جمعیت و سپاه او مبدل به پریشانی شد کریمخان را هوای انتقام بسر افتاده بعزم مقاتله حسنعلیخان سپاهی بیکران فراهم آورده حرکت نمود. ابراهیم بیگ والی کردستان و جمعی دیگر از معار[ی]ف نیز در آن بین از حسنعلی خان ملال و نگرانی بهمرسانیده باردوی کریمخان ملحق شده و امام قلیخان زنگنه نیز پیش از این بنا بقرب جوار اذیت و آزار و ضرر و اضرار زیاد و شکستی و مغلوبی از حسنعلیخان دیده کمال دشمنی و عداوت داشت فرصت انتقام را غنیمت شمرده با قشون کرمانشاهان باردوی کریمخان ملحق، در دفع و اضمحلال حسنعلیخان همدست و هم پیمان شده حسنعلیخان در خود تاب مقاومت ندید شفعاء برانگیخته که خواهر خود را به حباله کریمخان درآورد و رفع نزاع و جدال شود کریمخان قبول نکرده رو بسنندج حرکت نمود حسنعلیخان فرار کرده و در قریه قره‌قور که درسرحد کردستانات و گروس و

افشار واقع است و درآنزمان قلعه محکمی داشت متحصن شده کریمخان شیخعلی خان زند را مأمور محاصره قلعه مزبور نموده لکن نتوانست کاری پیش ببرد و قلعه‌را مفتوح نماید لابد خائب و خاسر برگشت. ازاینطرف کریمخان بعد از قتل و نهب و غارت و ترجمان اهل سنندج، سنندج را از مساجد و مدارس و بیوتات خالی نموده همگی را آتش زده و خانواران زندیه را آنچه معروف و متمول بود دوباره کوچانیده و روانه میان ایل زندیه نمود قریب یکصد و پنجاه خانوار ازوها بجهت فقر و مسکنت در کردستان باقی مانده ازآنوقت الی حال توالد و تناسل کرده الان تخمینا چهارصد خانوار میباشند و در قرا[ئـ]ی که مسطور شد ساکن و بشغل رعیتی مشغولند.

مطلب ششم در بیان طوایفی که [حرف] اول اسم آنها سین است

اول، سکور ـ این عشیره حالا قریب پنجاه خانوار بعضی در قریه نیان و برخی در سایر دهات ایلاق خانه‌نشین شده‌اند ولی پیش ازین خیمه‌نشین بوده بهار تابستان را در بلوک ایلاق کردستان و پائیز و زمستان را در سمت زهاب علف چرانی کرده این پنجاه خانوار تخمینا مشتمل بر دویست نفر میشوند. وجه تسمیه آنها معلوم نیست و شخص نامی در میان آنها الی الحال بروز نکرده و کدخدا و بزرگ معینی ندارند.

دوم، سورسور ـ این طائفه در عهد سلطنت مرحوم شاه سلطان حسین با تیمور بیگ از کوم و غیاب خراسان حسب الحکم شاه مرحوم مرقوم کردستان آمده و چند وقتی در بلوک مریوان بهار و تابستان ایلاق میشی نموده و پائیز و زمستان را در شهرزور قشلاق میشی کرده و ازجمله تبعه و منسوبین ابراهیم بیگ وکیل کردستان بوده پس از آت از مریوان بحکم حاکم کردستان آنها را کوچ داده و قرای مامند و بلوجه و آهنگران و مروارید و اختهخان و ترازوله و پشت حنک و اشترمل و میدانه و اساوله و هیوشان و کچله و کوانه و کاوشان و طانیه و غیره مرتع و مزرع بهار و تابستان اوها مقرر شده و در اواسط پائیز و زمستان مانند سایر ایلات کردستان بگرمسیرات زهاب رفته علف چرانی نمودهاند تا در عهد حکومت والی مرحوم امان الله اول اوها را ار رفتن زهاب و گرمسرات ممنوع نموده و در دهات فوق اسکان داده و الحال این طائفه دو فرقه شده یکی باز باسم سورسور مذکور و موصوف و دیگری به شیخه سرخابی معروف شدهاند و کدخدای حالیه فرقه سورسور کوچک سلطان و کدخدای فرقه شیخه سرخابی سلیمان سلطان که در عرف اوها کدخدا را بسلطان مخاطب مینمایند هر دو فرقه دویست خانواری میشوند و بعضی در املاک عالیجاه امان الله خان وکیل و برخی در سایر دهات مرقومه سکونت را اختیار کرده و در بهار و تابستان آنهائیکه گاو و گوسفند زیاد دارند در ایلاقات قرب

جوار مرقومه بطرز خیمه‌نشینی ایلاق میشی و علف چرانی مینمایند. وجه تسمیه: چون سه نفر از اجداد ایشان سرخ رنگ بوده در زبان و اصطلاح کردی سرخ را سور میگویند بسورسور موسوم گشته و فرقه شیخه سرخابی چون از نسل شیخه نام ولد سرخاب بوده بشیخه سرخابی مسمی گشته‌اند و شخص نامی و مشهوری تا حال در میان آنها پیدا نشده.

مطلب هفتم در بیان طوائفی که حرف اول [اسم] آنها شین است

اول، شاه قبادی ـ این عشیره شعبه‌ای از طائفه زردوئی است که سابق مسطور گردید و وجه تسمیه چون شاه قباد نامی کدخدا و بزرگ اوها بوده بدان اسم موسوم و مشهور شده ده بیست خانواری از اوها که تخمینا مشتمل بر شصت هفتاد نفوس باشند در خاک جوانرود من محال کردستان ایران باقی است والی حال در میان آنها شخص مشهوری بظهور نرسیده.

دوم، شاه منصوری ـ این طائفه شعبه‌ای از عشیره کره‌کره هستند که بعد از این شرح حالات اوها مذکور میگردد الان ده دوازده خانوار ازوها در میان کرکه باقیست باید چهل پنجاه نفوس باشند بهار و تابستان را در قریه امام و کردمیران من

محال ایلاق کردستان ایران علفچرانی و زراعتکاری مینمایند و الان چند خانواری از این طائفه در کلیائی مسکونند و پائیز و زمستان با سایر ایلات در سمت زهاب قشلاق میشی بعمل میآورند و کدخدای حالیه آنها نبی نامی است که کدخدای کرکه هم اوست و الی حال در میان آنها شخص معروف و معتبری پیدا نشده. وجه تسمیه: از قراریکه مشهور است باسم اعلاجد موصوف آمده‌اند.

سوم، شیخ اسمعیلی ـ این طائفه در عهد سلطنت خاقان خلد آشیان فتحعلیشاه البسه الله حلل النور، اوقاتیکه مرحوم حاجی میرزا احمد کردستانی[1] در دارالخلافه طهران صانها الله تعالی عن الحدثان داروغه دفتر بود قریه دیهج من محال اسفندآباد کردستان را خریده این عشیره را از سمت کلدو و آوده من توابع بغداد دلالت و استمالت نموده بخاک کردستان آورده در قریه مزبور مرتع و مزرع داده بهار و تابستان را در آنجا علف چرانی کرده پائیز و زمستان بعضی در گرمسیرات لرستان و برخی در زهاب قشلاق میشی مینمایند و الان هم که قریه مزبوره از ورثه مرحوم حاجی میرزا احمد به عالیجاه مقرب الخاقان میرزا علی نقی سررشته‌دار و لشکرنویس رسیده باز همان طائفه کمافی سابق درآنجا بهار و تابستان را بسرمیبرند و الحال دو نفر کدخدا دارند یکی کدخدا میرزا مراد و یکی کدخدا حسینعلی و قریب یکصد و پنجاه خانوار که تخمینا

مشتمل بر چهار صد نفوس باید باشند. وجه تسمیه این طائفه بشیخ اسمعیلی این است اوقاتیکه در خاک عثمانی توطن داشته چوپانکاره شیخ اسمعیل برزنجی بوده بنابرین این طائفه را منسوب باو نموده‌اند و شیخ اسمعیلی خوانده‌اند و این شیخ اسمعیل برزنجی شخص معروف و از جمله مشایخ و عرفا محسوب بوده و حالا هم بعضی از این طائفه شیخ اسمعیلی در سمت بغداد باقی و برخی در سمت سلیمانیه و شهرزور در میان ایل جاف هستند.

مطلب هشتم در بیان طوایفی که [حرف] اول اسم آنها قاف است

اول، قالقالی - این طائفه شعبه‌ای از ایل گلباغی میباشند که بعد ازین کیفیت و کمیت آنها مسطور خواهد شد پیشترها این طائفه با ایل گلباغی پائیز و زمستان را در خاک شهرزور و بهار و تابستان را در ایلاقات کردستان ایران علف چرانی و قشلاق میشی مینمودند تا عهد امان الله خان اول والی ولایت کردستان بود و بحکم معزی الیه در دهات هاجی موسی و کله‌سور و دیسور و شیخ حیدر و دباغ و غیره خانه‌نشین گشته و شهرزور رفتن را موقوف کرده ولی پاره‌ای از آنها بهار و تابستان را در ایلاقات نزدیک بدهات مزبوره بطور خیمه‌نشینی ساکن میشوند و برخی چهار فصل را در قرای سابق الذکر

سکونت اختیار کرده و حرکت نمیکنند و بالمره خیمه‌نشینی را متروک نموده و کدخدای آنها در قریه هاجی موسی کدخدا ملک و در قریتین کله‌سور و دیسور کدخدا مردانست. وجه تسمیه: چون زیاد گفتگو و بلند حرف میزنند به قالقالی معروف شده‌اند زیرا در عرف کردی قالقالی کسانی را میگویند که زیادگو و تند حرف زن باشند.

دوم، قبادی ـ الان قریب به دویست خانوار که مشتمل بر یکهزار نفوس تخمینا باشند هستند و این عشیره از نسل کاکه‌جان نامی بوده که معروف و موصوف به زهد و تقوی است و خود را از نسل خالد ولید شمرده گویا در اصل از جمله اعراب بوده و این طائفه از نسل قباد بیگ نام بوده که جد کاکه‌جان مزبور میباشد موجود شده بدانجهت به قبادی موسوم گشته رئیس این طائفه و سایر طوائف خیمه‌نشین بلوک جوانرود حالا حبیب بیگ که سابق برین مذکور و مسطور شد. جای مزرع و مرتع این طائفه در فصل بهار و تابستان کوهستانات نبی کز و مزرعه بازان و نهراب من ضمائم جوانرود است و در پائیز زمستان در پشت کوه شیخان و خاک زهاب علف چرانی و قشلاق میشی مینمایند در میان این عشیره اشخاص شهیر به شجاعت و مردانگی بوده‌اند من جمله احمد بیگ نامی که الان هم در میان ایلات کردستان به جلادت و شجاعت در السنه و افواه مذکور میشود.

سوم، قشه ـ چون در ازمنه سالفه اعلاجد و اسلاف آنها نصاری و تابع و مطیع قول قشه‌ای که داشته‌اند بوده، بعد بشرف اسلام مشرف شده موصوف و معروف بقشه شده‌اند. این طائفه نیز از احشام بلوک جوانرود بوده بعضی از آنها الحال در خاک کرمانشاهان و برخی در شهرزور و سلیمانیه سکونت دارند و قریب پنجاه خانوار در خاک جوانرود که تخمینا دارای دویست و پنجاه نفوس باشند باقیست محل و مرتع آنها در فصل بهار و تابستان کوهستانات ویراس و ویره نیان است پائیز و زمستان را در روان و انجرک خاک جوانرود نزدیک رودخانه سیروان قشلاق میشی و علف چرانی میکنند و کدخدای معتبری حالا ندارند و شخص نامی در میان آنها ظهور و بروز نکرده است.

مطلب نهم در طوائفی که [حرف] اول اسم آنها کاف [و/گ/] است

اول، کرکه ـ الان در خاک کردستان قریب یکصد خانوار هستند و بعضی از آنها نیز در خاک کلیائی و سنقر میباشند. پیشترها این طائفه بهار و تابستان را در خاک کردستان مرتع و مزرع داشته و پائیز و زمستان در گرمسیرات زهاب قشلاق میشی مینمودند ولی چند سالی است رفتن گرمسیر را موقوف و

متروک نموده در دهات سلسله و زیویه من توابع بلوک ایلاق کردستان سکونت اختیار کرده پائیز و زمستان را در دهات مزبوره خانه‌نشین و بهار و تابستان را در حوالی آندهات ایلاق میشی و علف چرانی مینمایند کدخدای حالیه آنها کدخدا نبی نامی است شخص معروفی تا حال ازوها بروز نکرده.
وجه تسمیه: چون بز زیاد داشته و کرک بز را گرفته و فروخته‌اند بکرکه معروف گشته‌اند.

دوم، طائفه کشکی ـ قریب دویست و پنجاه خانوارند تخمینا یکصد هزار نفوس از ذکور و اناث و صغیر و کبیر را شاملند پائیز و زمستان را بعضی در گرمسیرات زهاب و برخی در گرمسران لرستان قشلاق میشی و علف چرانی مینمایند و بهار و تابستان را دربند فراجان و روانسرا و کامیاران ایلاق میشی نموده و علف چرانی و زراعت کرده بسر میبرند. بزرگ و کدخدای آنها الان و بالفعل فتح الله بیگ نامی است.
وجه تسمیه: چون از دوغ حیوانات خود کشک زیادی ساخته به جاهای دیگر نقل نموده و فروخته، بکشکی معروف و مشهور شده‌اند تا حال شخص نامی معروف که قابل [ذکر] باشد در میان آنها بهم نرسیده است.

سوم، طائفه کلاشی ـ نصف این طائفه الان قروی در قریه دلومم و بیخوی و قلعه جوانرود و ترخال آباد متوطن و نیمی

بدوی پائیز و زمستان را بااحشام باباجانی در سمت زهاب علف چرانی و بهار و تابستان در سردسیرات و کوهستانات ماکوان بسرمیبرند زراعت و باغات اوها بر قریه ترخان آباد متهلق بجوانرود است و پاره‌ای هم ازین طائفه متفرقه در خاک کرمانشاهان و شهرزور و غیرهما بدویهای این طائفه حالاها قریب شصت خانوار که مشتمل بر دویست و پنجاه نفوس تخمینا باشند هستند. علماء و صلحا در میان این طائفه زیاد بهمرسانیده که در صفحات جوانرود و غیره بشغل تدریس و خطابت و پیش نمازی مشغول بوده‌اند الان هم فضایل مآب ملااحمد ملاباشی که متولی موقوفات کردستانست ازآنطائفه است. وجه تسمیه: چون دهات آنها محل شکار و نخجیرگاه خوبی است وقتی علی سبیل الاتفاق یکی از حکام کردستان در موسم زمستان در آنجاها مهمان بوده بجهت برف و سرما و سردی و سختی هوا نتوانسته حرکت کند چند روزی درآنجا توقف نموده و مهمان بوده صبح و شام آش گوشت گوسفند و بزکوهی برای او مهیا و آماده و طبخ نموده‌اند و گوسفند کوهی را به زبان کردی کل میگویند به کل آش مشهور شده است.

چهارم، طائفه کلباغی ـ از طرف قلعه چوالان سلیمانیه در عهد سلطنت پادشاه جنت مکان شاه طهماسب صفوی بکرستان ایران آمده‌اند معار[ی]ف اوها در شهر سنندج سکونت نموده بشغل نوکری چاکری حکام کردستان و بزرگان ولایت و

برخی بکسب مشغول و سایرین بطور ایلاق میشی بهار و تابستان را در کوهستانات سردسیر کردستان و پائیز و زمستان را در محل شهرزور قشلاق میشی و علفچرانی نموده تا قریب بیست سال پیش ازین در میان ایل جاف و اوها نزاع و جدال و جنگ سختی واقع شد و چند نفر از طرفین بقتل رسید از آن زمان بجهت دشمنی که با ایل جاف بهمرسانیدند دیگر رفتن شهرزور را موقوف نموده پائیز و زمستان را در پاره‌ای از دهات کردستان که موسومند بکیله کبود و کتک و پاپل و مره و روخنجره و کانی سفید و ابراهیم آباد و کوس عمر و رزینه و غیره خانه ساخته و بطرز خانه‌نشینی معاش مینمایند و بهار و تابستان را در ایلاقات آنصحفات و غیره بطور خیمه‌نشینی ایلاق میشی و علفچرانی مینمایند و از آنهائیکه بطرز خیمه‌نشینی و احشامی باقی هستند قریب پانصد خانواری خواهند بود که به تخمین سه هزار نفوس از صغیر و کبیر و ذکور و اناث باید باشند. هر چند خانواری ازوها کدخدای علیحده دارند ولی بزرگ همه کدخداها دو نفرند کدخدا حسن و کدخدا خسرو. و در میان اینطائفه شخص مشهور و معتنی بذکری تاحال نشنیده‌ایم، ظهور کرده باشد و طائفه و رمزیار هم جزء این ایل است و ازوها محسوب میشوند. وجه تسمیه هم معلوم نیست.

پنجم، طائفه کلهر ـ ازین طائفه قریب دویست خانوار که به تخمین یکهزار نفوس باشند هستند و در بلوک سقز به طور خیمه‌نشینی باقی و در خاک و دهات سقز قشلاق میشی و ایلاق میشی مینمایند و تقریبا یکصد خانوار ازین طائفه در محل خرخره که یکی از بلوکات کردستان ایرانست میباشند چند سالی است خیمه‌نشینی را موقوف و متروک و در قرای رستمان و قشلاقات رستمان من الکای خرخره خانه‌نشین شده و در میان این طائفه ازآنهائیکه در خاک کردستانند تاحال شخص نامی و مشهوری پیدا نشده مگر میرزانامی به جهت اینکه در جنگی فیمابین خسروخان حاکم کردستان و الله قلیخان زنگنه حاکم کرمانشاهان روی داده، میرزا نام الله قلیخان را به قتل رسانیده به‌جهت این فقره در السنه و افواه شهرتی بهم رسانیده است. این طائفه از ایل کلهر ایوان که محل و مسکن آنها خاک دارالدوله کرمانشاهانست منشعب شده و جدا گردیده در اواخر سلطنت صفویه ابراهیم بیگ وکیل کردستان در عهد حکومت حسنعلی خان اوها را دلالت نموده به خاک کردستان آورده مزرع و مرتع به اوها داده رعیت کردستان شده‌اند.

وجه تسمیه از قراریکه خود اوها میگویند از احفاد و نتیجه حر شهیدند و در زبان کردی محرف شده کلهر گفته‌اند و بدین اسم مشهور شده و الله اعلم.

ششم، طائفه گوران - از این طائفه بعضی الان در شهر سنندج متوقف و اکثر و اغلب تجار و کسبه و صنعتکار شهر از این طائفه میباشند و سکنه بلوکات اورامان و ژاورود و گاورود و پلنگان شعبه‌ای ازین طائفه‌اند و علماء و عرفا و زهاد و متقی در میان این طائفه بیشتر از سایر طوایف اکراد بهم رسانیده و به عمل میآید چنانچه مرحوم مبرور حاجی مولانا احمد که در اول ماه صفر به رحمت ایزدی پیوست از طائفه گوران است الحق در علوم معقول و منقول و زهد و تقوی سرآمد جمیع علمای کرد این زمان محسوب میشود و درمیان علمای این صفحات در فتوای امورات شرعیه و جامعیت علوم مسلم بود و تخمینا دو هزار خانوار که مشتمل باشد تقریبا بر ده هزار نفوس باید باشند و مدت مدیدیست که این طائفه خیمه‌نشینی را موقوف و متروک نموده شهرنشینی و قریه‌نشینی را اختیار کرده مگر قلیلی از آنها که در دهات مینشینند. در اواخر بهار تا دو ماه از تابستان گذشته به جهت علف چرانی از خانه‌های خود بیرون رفته در حول و حوش دهاتی که سکنی دارند قریب سه ماهی علفچرانی مینمایند بعد از آن به خانه‌های خود مراجعت نموده ساکن میشوند و پیش از تقلیب طائفه اردلانی در خاک کردستان رئیس و بزرگ این طائفه در محل پلنگان که قلعه طبیعی صعب المسلکی دارد سکونت ورزیده و مکانتی داشته، اکثر طوایف دیگر در اطاعت اوها بوده پس از آنکه خوانین اردلان در کردستان اقتداری بهمرسانیدند دست بزرگان از غلبه

و استیلا کوتاه شد. ازین طائفه گوران در خاک دارالدوله کرمانشاهان هم زیاد است.

هفتم، طائفه کوپک ـ وجه تسمیه این طائفه معلوم نیست قریب یکصد و پنجاه خانوار که بر ششصد نفر نفوس مشتمل میباشند تقریبا میشوند. بهار و تابستان را در محل ژاورود و محل ایلاق کردستان علفچرانی و پائیز و زمستان را در گرمسیرات محال مزبور قشلاق میشی مینمایند معلوم نیست در چه زمان و در عهد کدام سلطان به کردستان آمده و ظهور شخص نامی در میان آنها معلوم نیست. کدخدای حالیه آنها کدخدا فتاح نامیست.

هشتم، طائفه کوماسی ـ این طائفه در محل کرهوز من محال کردستان ایران هستند و تخمینا قریب دویست خانوار و مشتمل بر یکهزار نفوس میباشند بهار و تابستان را در ایلاقات محل مزبوره و پائیز و تابستان را در قشلاقات بلوک مسطوره ایلاق میشی و قشلاق میشی مینمایند. این طائفه در ازمنه سالفه در کردستان ایران مقر و مسکن گرفته تا در عهد سلطنت غفران ماب شاه عباس صفوی و ایام حکومت مرحوم هلوخان بنی اردلان فرار و میان طائفتین شوان و شیخ بزمینی که در بین کرکوک و حریر قشلاق میشی و ایلاق میشی مینمایند میروند چند وقتی در آنجاها بسربرده تا در حکومت مرحوم خان

احمد خان بنی اردلان و سلطنت جنت جایگاه شاه صفی که خان احمد خان بر مملکت موصل و حریر و کرکوک مسلط و مقتدر شده دوباره اوها را کوچانیده و بر سر و جا و مکان اصلی خودشان آورده از آنوقت الی الحال در آن محل موسوم به کره‌وز بسرمیبرند شخص معروف در میان آنها مصطفی نامی بوده پیش از آنکه مرحوم کریمخان زند به‌مرتبه امارت و وکالت برسد با او در کوهستانات کردستان همراه سی چهل سوار زندیه و کوماسی مشغول راهزنی بوده و با کریمخان عقد مواخات بسته و در بین خود قرار میدهند آنچه از راهزنی و قطاع الطریقی تحصیل نمایند نصفی برای کریمخان و نصفی برای مصطفی که در آنوقت به کدخدای ایل مزبور اقدام داشته، باشد. چند صباحی این شیوه و رویه را پیش گرفتند تاوقتی کاروانی را غارت کرده میخواهند بالمناصفه تقسیم کنند یک رأس خر الاغ در آن میان بی مقابل و عوض مانده کریمخان میگوید این خر الاغ برای من نصف آن که دو پای آن باشد قرض بر ذمه من قرار گرفته، بعد از این راهزنی و غارتی که میکنیم در جائی دیگر عوض و مقابل آن را بشما وامیگذارم، کدخدا مصطفی هم قبول میکند. از تقدیرات، هنوز مقابل دو پای خر را کریمخان ادا ننموده، بسمت پریه که مسکن ایل زندیه بود معاودت مینماید. بعداز مدتی از تقالیب روزگار که کریمخان به امارت و وکالت میرسد و در شیراز تمکن می یابد این گزارش قرع السمع مصطفی میشود به هوای رفاقت و

موالفت سابقه عزم شیراز را مصمم نموده و میرود. بعد از ورود به شیراز و سعی و تلاش تام در سلام عام با چوگان و فرجی و لباس کردی پیش کریمخان رفته و بی تاءمل در پهلوی او می نشیند یساول و نسقچی از در ممانعت و تاءدیب او برمیایند کریمخان او را شناخته تبسمی میکند و میگوید او را به حال خود بگذارید که این برادر من است بعد از آن کریمخان میگوید کی آمده میگوید چند روزیست آمده بودم قابچی و قراول مانع میشدند شما را ملاقات نمایم میگوید برای چه آمده، جواب میدهد به جهت مطالبه دوپای خر که بر ذمه تو داشتم آمده‌ام هنوز حساب آن مفروق نشده شما گریختید تا اینجا سراغ تو را نموده. میگوید راست است حالا عوض این طلب که بر من داری بیا و اینجا پیش من بنشین و مثل ایام گذشته شریک شو، هر شغل و منصبی میخواهی به شما واگذار میکنم. مصطفی [میگوید] اولا آب سرد [و] هوای صاف محل و موطن خو دا به این امارت و شاهی شما معاوضه نمیکنم و نمی نشینم و شغل و منصب را هم طالب و مایل نیستم. کریمخان میگوید اهالی ایران تماما منت میبرند و پیشکشی میدهند که شغل و منصبی را باوها واگذار نمایم شما چرا باو تحاشی دارید؟ مصطفی در جواب میگوید من اولاد و احفاد و طائفه خودم را دوست دارم اسباب استئصال و قتل و نهب و غارت اوها را فراهم نمیاورم. شماها شعور ندارید انکار میکنید به اینطور که برای شماها آمده، این اوضاع و احوال و امارت و

جاه و جلال را مادام العمر دارید و همیشگی خواهد بود شما یقین بدانید که پس از شما اولاد و احفاد و طائفه شما به فلاکت و هلاکت خواهند افتاد و باید به انواع عذاب و عقاب و اقسام شکنجه و عتاب معذب شوند. مختصر کریمخان در نگاهداشتن او در نزد خود کمال اصرار و ابرام را به عمل آورده مفید فایده و مثمر ثمری نشد. پس از یاءس از اقامت و قبول شغل و منصب، کریمخان امر نموده چند راس خر الاغ ممتاز را پیدا و انتخاب کرده برای او میاورند و به‌مشارالیه تسلیم مینمایند و میگوید عوض دو پای خر که بر من قرض داشتی. و بعد از آن چند روزی او را نگهداشته از برای زن و مردان ایل هر کدام را شناخته تعارف و سوقات همراه او روانه میکند. وجه تسمیه این ایل به کوماسی از قرار تقریر خودشان این است اوقاتیکه مرحوم خان احمد خان سیورسات را به جهت قشون خود حواله ولایت میکند این طائفه چونکه گاو و گوسفند بسیار داشته‌اند ماست زیادی حواله میکند ماست را آورده بارها را در میان اردو بالای هم میچینند خان احمد خان میاید و میگوید این گویا [؟ کوه] ماست است، بدان جهت به کوماسی معروف و مشهور شده‌اند.

نهم، طایفه کوکوئی ـ این عشیره اکثر اوقات رئیس و کدخدا از بیگ زاده‌های ایناقی داشتند پیشترها طائفه زیاد و معتبری بوده، به مرور دهور متفرق شده برخی در خاک دولت

عثمانیه در دهات خانه‌نشین و بعضی باز کما فی السابق در میان ایل جاف به چادرنشینی باقی و جزء ایل جاف شده با اوها ابلاق میشی و قشلاق میشی مینمایند و الان قریب سی خانوار که مشتمل بر یکصد و پنجاه نفوس باشند در خاک بلوک جوانرود من توابع کردستان ایران باقی بهار و تابستان را در جاهای موسوم به ماکوان و کویله، و پائیز و زمستان را در قشلاقات عره‌ساونده (محل تأمل) و گوری گبر علف چرانی مینمایند معلوم نیست تاحال شخص نامی و بااسمی درمیان آنها ظهور کرده باشد. وجه تسمیه: چونکه در ایام بهار و تابستان هر دو سه روزی در یک کوهی علفچرانی کرده و زود از کوهی بکوهی دیگر نقل نموده موسوم و معروف به کوکوئی شده که محرف کوه کوهی است.

دهم، طایفه کوسه ـ ازین عشیره بقدر چهل خانواری در بلوک سقز و سیاهکو من توابع کردستان به طرز خیمه‌نشینی باقی بهار و تابستان را در سردسیرات و پائیز و زمستان را در گرمسیرات الکای مزبور بسرمیبرند تخمینا مشتمل بر دویست نفر نفوس گویا هستند و بقدر پنجاه خانوار هم ازین عشیره در افشار صاین قلعه بطرز ایلی و خیمه‌نشینی میباشند. وجه تسمیه: چون اعلاجد اوها ریش نداشته کوسه بوده به‌اسم اعلاجد موصوف و موسوم شده و تاکنون معلوم نشده در میان اوها شخص معروف و نامی ظهور کرده باشد.

مطلب یازدهم در طوایفی که [حرف] اول اسم آنها لام است

اول، لاله – این طائفه پیشترها چادرنشین بوده و بطور ایلاق میشی و قشلاق میشی روزگار بسربرده‌اند چنانچه پائیز و زمستان را در محل موسوم به ایلاق من توابع کردستان بطور خیمه‌نشینی علفچرانی کرده ولی حالاها قریب شصت خانواری ازوها در قریهء از قرای بلوک ایلاق کردستان که بجهت اینکه مدفن امامزاده است بامام موسوم شده سکونت نموده و بقدر چهل خانوار ازاوها در سایر دهات کردستان متفرق گشته و خانه‌نشین شده‌اند. تخمینا ذکور و اناث و صغیر و کبیر دویست نفر نفوس میشوند و شخص معروفی معلوم نیست در میان آنها پیدا شده باشد. وجه تسمیه: ایشان مانند اکثر طوایف و ایلات باسم اعلاجدشان لاله نام موسوم و معروف شده‌اند.

دوم، لک – این طائفه پیشترها خیمه‌نشین بطور قشلاق میشی و ایلاق میشی روزگار را بسر برده‌اند ولی قریب هشتاد سالی میشود خانه‌نشین شده بزراعتکاری مشغولند و برخی در سایر دهات کردستان مانند قریه برزاب و غیره سکونت اختیار نموده معلوم نیست الی حال در در میان ایشان شخص نامی و معروفی ظهور کرده باشد و هرچه جویا شدم وجه تسمیه این طائفه را به لک معلوم ننمودم و الله اعلم.

اول اسم آنها میم است

اول، مصطفی بیگی - این طائفه جزء عشیره قبادی بوده و دائما از بیگ زاده‌های قبادی رئیس داشتند. بعضی از آنها متفرق و در خاک کرمانشاهان و شهرزور سکونت ورزیده و الان بقدر سی خانوار که تقریبا مشتمل بر یکصد و پنجاه نفوس باشند هستند. در خاک جوانرود که یکی از بلوکات کردستانست باقی در فصل بهار و تابستان در قریه زلان و چمن زار علفچرانی و در پائیز و زمستان با احشام قبادی قشلاق میشی مینمایند و چون در ازمنهء اسلفه مصطفی بیگ نام رئیس اوها بوده بمصطفی بگی موصوف و موسوم شده‌اند و الی حال نشنیده‌ایم و در السنه و افواه مذکور نیست که در میان آنها شخص نامی و مشهور ظهور کرده باشد.

دوم، طایفه منوچهری - این طایفه هم مثل طایفه مصطفی بیگی جزء عشیره قبادی محسوب میشوند و همیشه ریاست با رئیس طایفه قبادی بوده. الان تخمینا پنجاه خانوار ازوها در خاک جوانرود باقی و تقریبا دویست و پنجاه نفوس گویا داشته باشد. در بهار و تابستان در مزارع معروفه بسریاس از توابع الکای مزبوره ایلاق میشی و در پائیز و زمستان با عشیره

قبادی در خاک زهاب قشلاق میشی مینمایند. وجه تسمیه: چون در ازمنه سابقه بزرگ و رئیس آنها منوچهر بیگ ولد صیدای احمد بیگ بوده، به منوچهری موسوم و موصوف شده‌اند تاحال مسموع نشده در میان آنها شخص نامی پیدا شده باشد.

سوم، طایفه مندمی ـ این ایل حالا در کردستان ایران دو طایفه شده‌اند یکی به محمد مرادی موسوم و منسوب به محمدمراد نام اعلاجدشان؛ دوم به تاری مرادی. بزرگ و کدخدای آنها گنج محمد نامی است و قریب پانصد خانوار هستند که تخمینا سه هزار نفوس راشاملند. پیشترها بهار و تابستان را در ایلاقات کردستان ایران علفچرانی و خیمه‌نشینی مینمودند و پائیز و زمستان را در گرمسیرات زهاب و شهرزور بطور قشلاق میشی بسر میبرند قریب بیست و دو سه سال پیش از این که ایل جاف به خاک کردستان ایران بهار و تابستان را بطرز علفچرانی میآمدند، اتفاقا میان این ایل طایفه مندمی و طایفه کلالی که جزء احشام جافند جدالی و قتالی روی داد؛ طائفه کلالی هفت نفر از مندمی را که یکی از آنها برادر گنج محمد بیگ مرقوم بود بقتل رسانیدند. پس از آن طایفه مندمی استعدادی بهم رسانیده برسر طایفه کلالی رفته چند نفری را بسبیل قصاص مقتول و مجروح نمودند این فقره مایه دشمنی در میان این دو طایفه واقع شد بدینجهت طایفه مندمی صلاح خود را به جهت قرب جوار طایفه جاف درآن دیدند که

رفتن گرمسیر را بلمره ترک و در محل حسین آباد که خاک کردستان ایرانست کدخدایان آنها چند پارچه ملک معتبر را که موسومند به سیاسران علیا و سفلی و کلهرآباد و پشت تنگ و غیره هستند خریده و در آنجاها خودشان و طائفه را مسکون نموده، به فلاحت و زراعتکاری مشغول گشته و پائیز و زمستان را بطور خیمه‌نشینی در ایلاق مشهور به پیرمحمود واقع بین کردستان و گروس و در قرب دهات مسطوره است، ایلاق میشی مینمایند و قریب ده دوازده سال است میان این طایقه محمد مرادی و طایفه تاری مرادی نفاقی پیدا شده و طایفه تاری مرادی ازوها جدا گشته در سمت قرخلو و کانی دریژ سرحد کردستان و گروس ایلاق میشی نموده و پائیز و زمستان در دهات محل ایلاق هر دو سه خانواری در دهی با مال سازش نموده سکونت مینمایند؛ و این تیره قریب هشتاد خانوار که تخمینا سیصد نفوس باشند هستند و کدخدای حالیه کدخدا محمد نامی است.

وجه تسمیه آنها به مندمی معلوم نیست. قریب سیصد خانوار ازین ایل سالها است در محال سرچنار و بازیان من توابع سلیمانیه سکونت ورزیده و در آن صفحات بسرمیبرند و در میان آنها مسموع نشده که شخص نامی ظهور کرده باشد.

مطلب سیزدهم در طوایفی که اول [حرف] اسم آنها نون است

ندری - سابق برین قریب یکصد خانوار بوده به‌علت گرانی و قحطی متفرق و متلاشی و متواری شده و هر چند خانواری در جائی سکونت نموده، الان بقدر ده خانوار که تقریبا [از] ذکور و اناث و صغیر و کبیر پنجاه نفر نفوس باشند باقی، بهار و تابستان را در قریه میرکسار و آبدالان من محال ژاورود کردستان [و] پائیز و زمستان را در قشلاقات جوانرود و کردستان و ماهی دشت کرمانشاهان علفچرانی نموده بسرمیبرند. این طایفه از قدیم الایام با طایفه زردوئی از طرف مباشرین جوانرود سپردهء وکلای جوانرود شده و به وکلا خدمت نموده در واقع رعیت اوها بوده و الان هم بهمان قرار باقی هستند. وجه تسمیه: چون از احفاد محمد نامی بوده بدان اسم موسوم و منسوب گشته‌اند و کدخدای حالیه آنها کدخدا محمد نامی است و نشنیده‌ایم در میان آنها شخص معروفی موجود شده باشد.

مطلب چهاردهم در بیان طوایفی که اول اسم آنها واو است

ولدبیگی - این طایفه بجهت شجاعت و رشادت و مردانگی در میان اکراد ضرب المثل شده بیشترها عشیره بزرگ معتبری بوده بجهت جلادت و شجاعتی که داشته‌اند اکثر و اغلب آنها بقتل رسیده و اشخاص معروف و نامی در رشادت و شجاعت ذاتی در میان آنها خیلی ظهور کرده مانند بهرام بگ و صوفی بگ و رستم بگ که الحق در رزم وعزم ثانی رستم دستان بوده‌اند. در ازمنه سابقه همه ایل مشهور بجاف از جمله تبعه و زیردست این ایل ولدبگی بوده‌اند و جاف طایشه که الان در زیر حکم حکومت حکام کرمانشاهان میباشند نیز از این طائفه‌اند بعضی دیگر در بلوکات کرمانشاهان خاصه ماهی دشت متفرق شده و درآنجاها سکونت ورزیده و روزگار میگذرانند و الان قریب یکصد خانوار که تخمینا ششصد نفوس را شاملند در خاک جوانرود باقی، بهار و تابستان در محال شانیکان و کره‌وز کوهستانات بازان علفچرانی و پائیز و زمستان را در دامنهء منجه و چیگیران و سورمر ورازان توابع زهاب قشلاق میشی مینمایند و چون همیشه اوان رئیس این طائفه از احفاد و اولاد ولدبیگ بوده بولدبگی موسوم و مشهور شده‌اند و الان هم رئیس آنها فتاح بیگ ولدسعیدبیگ بهرام بیگ ولد صوفی بیگ ولد صیدی احمد بیگ ولد ولدبیگ ولد صیدی محمدبیگ ولد ولدبیگ

مزبور است. همه‌ی اینها بلکه اغلب و اکثر هم از آنهائیکه در حاشیه نسب اقناق افتاده‌اند بجهت دلیری و شجاعت و رشادتی که داشته‌اند در معرکه کارزار بقتل رسیده‌اند؛ مردن بمرگ طبیعی را عار و ننگ میدارند. اگرچه این طائفه الان و بالفعل خیلی خراب و پریشان و بی سامان شده‌اند و لی باز عظم و رعب اوها چنان دردل عشایر و احشام جای گیر است که طوایف بزرگ ایلات از جاف و غیره کمال تمکین را ازین عشیره دارند.

از حالات و اوضاع عشایر و طوایف ایلات کردستان آنچه بر حقیر معلوم بود این است که بمقام تحریر آورده، استدعا از مکارم اخلاق ناظران چنان است که همه جا از خطا و خلل و سهو و زلل کتابچه چشم عنایت بپوشند، والسلام.

[مهر کاتب ناخوانا است].